
በቱለማ ኦሎም ገዳ ሥርዓት እንስትነትን የሚገልፁ የክበሩ ንዋያት ትዕምርታዊ ጥናት¹

ገናኖው ከተማ² እና ታደሰ በሪሶ³

አጠቃሎ

የዚህ ጥናት ዓላማ በቱለማ ኦሎም ገዳ ሥርዓት እንስትነትን የሚያመለክቱ ትዕምርቶችን በትንታኔ ማሳየት ነው። በጥናቱ ውስጥ የተካተቱት የክበሩ ንዋያት የቱለማ ኦሎምን ባህል እና ወግ ከግምት ውስጥ በማስገባት ከዚህ በፊት በተለይም ከእንስትነት እና ከትዕምርት ብሎም ከሥርዓተ ክብሩ አንጻር አልተጠነሙም። ጥናቱ ዓይነታዊ ምርምርን የተከተለ ሲሆን፣ ገላጭ የአጠናን ስልትን ተግባራዊ አድርጓል። በቃለ መጠይቅ፣ በመስክ ምልክታ እና በተተካሪ የቡድን ውይይት የተሰበሰቡ ቀዳማዊ መረጃዎች ከልዩ ልዩ ስነዘዴዎች፣ ፅንሰ ሃሳባዊ እና ንድፈ ሃሳባዊ ማዕቀፎች ጋር ተዋህደው ተተንትነዋል። መረጃዎቹ ስለ ጫጩ፣ ጨሌ፣ ሲንቄ እና ተያያዥ ጉዳዮች የሚያወሱ ናቸው። በትንታኔው እንደታየውም በገዳ ሥርዓት ውስጥ ትልቅ ክብር የሚሰጣቸው እነዚህ እንስትነትን የሚያመለክቱት የክበሩ ንዋያት ባላቸው ትዕምርታዊ ፍቺ የሴቶችን ማህበራዊ ደረጃ እና ሚና፣ ክብር፣ ተቀባይነት እና ተደማጭነትን መሠረት ያደረጉ ናቸው። ከትዕምርታዊ ፍቺ አንጻር ደግሞ እንስትነትን እና መራባትን የሚገልፁ ሲሆን ዕርቅ ለመፈፀም እና ግጭቶችን ለማስወገድ ጉልህ ድርሻ ያላቸው መሆኑን የጥናቱ ውጤት ያሳያል።

የጥናቱ ቁልፍ ቃላት፡- [እንስትነት፣ ትዕምርት፣ ጫጩ፣ ጨሌ፣ ሲንቄ]።

1. መግቢያ

ፎክሎር (folklore) የተሰኘው የእንግሊዝኛ ቃል የፎክ (folk) እና ሎር (lore) ድምር ውጤት ነው። የአንድ ህዝብ ወይም ቡድን የጋራ ፈጠራ እና ጥበብ፣ ዕውቀት፣ ፍልስፍና፣ የኑሮ ዘዴ፣ እምነት፣ እሴት፣ ወግ እና ልማድ፣ ህግና ደንብ፣ ቋንቋ፣ ስነፅሁፍ እና ስነጥበብ፣ ሙዚቃ፣ ባህላዊ ጭፈራ፣ ሚት (myth)፣ ስነቃል፣ ሀገረሰባዊ ልማዶች፣ ሀገረሰባዊ ትውን ጥበባት፣ ቁሳዊ ባህል፣ ትዕምርት (Symbol)፣ ሀገረሰባዊ ውክልና፣ ቀለም፣ ቁጥር፣ ሀገረሰባዊ ትዕምርት፣ ምልክት፣ ሀገረሰባዊ ስም እና ሕዝባዊ ቦታ፣ ሥርዓተ ክብሩ ወዘተ. የሚጠኑበት የማህበራዊ ሳይንስ አካል ነው (Dorson, 1972፣ ፈቃደ 1991 ዓ.ም⁴፣ ሰለሞን 2007ዓ.ም)።

¹ ይህ መጣጥፍ (Article) በአዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ የሂዩማኒቲስ፣ የቋንቋዎች ጥናት፣ ጀርናሊዝምና ኮሚኒኬሽን ኮሌጅ ለአማርኛ ቋንቋ፣ ስነጽሑፍና ፎክሎር ትምህርት ክፍል የድህረ ምረቃ መርሐ ግብር በፎክሎር ለዶክትሬት ዲግሪ ማሟያነት በ2014 ዓ.ም ከተካሄደ ጥናት ለዚህ ተግባር በሚስማማ መልኩ የቀረበ ነው።

² በፎክሎር የዶክትሬት ዲግሪ እጩ ተመራቂ። genanawkt@gmail.com

³ ተባባሪ ፕሮፌሰር፣ የኢትዮጵያ ጥናትና ምርምር ተቋም፣ አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ። taddesse.berisso@aau.edu.et

⁴ “ዓ.ም.” ይህ ምህጻረ ቃል ያላቸው እንደ ኢትዮጵያ፣ የሌላቸው እንደ አውሮፓ አቆጣጠር የቀረቡ ናቸው።

በተዘረዘሩት የፎክሎር ዘርፎች ውስጥ ከተካተቱት መካከል ቁሳዊ ባህል አንዱ ሲሆን ከዚህ ዘርፍ ጋር ቅርበት ያላቸው፡- ትዕምርት፣ ሀገረሰባዊ ውክልና፣ ሀገረሰባዊ ትዕምርት፣ ምልክት የተሰኙ ቃላት ይገኙበታል። እነዚህ የትዕምርት እና የምልክት ዓይነቶች ከጥናቱ ጋር ቀጥተኛ ግንኙነት ስላላቸው ለጥናቱ መመልከቻነት አገልግለዋል።

ትዕምርቶቹ እና ምልክቶቹ በዓይነትም በቅርፅም ብዙ ቢሆኑም እንኳ በቱለማ አሮሞ⁵ ገዳ ሥርዓት እንስትነት⁶ የሚገልፁ የከበሩ ንዋያት⁷ በሚል ርዕስ የቀረበው ይህ መጣጥፍ ትዕምርታዊ ትንተና የሚሰጥ ነው። የከበሩ ንዋያቱ በገዳ ሥርዓት ውስጥ ከፍተኛ አገልግሎት የሚሰጡ ሲሆን ለክብራቸውም የህግ ድንጋጌ የተሰጣቸው ናቸው። የገዳ ሥርዓት ህግ በውስጡ ከያዛቸው አያሌ ጉዳዮች መካከል የሴቶችን መብት፣ እኩልነት እና ክብር የሚመለከተው ክፍል ተጠቃሽ ነው።⁸ የሴቶች መብት በገዳ ህግ ይከበራል፤ ይጠበቃልም። የሴቶችን ሁለንተናዊ መብቶች የሚገልፀው ይህ ህግ “የሴቶች መብት ህግ/ Seera mirga dubartii” በሚል ጥቅል ስያሜው የሚታወቅ ሲሆን ከእንስቷ የራስ ፀጉር ጀምሮ ማህበራዊ መብቶቿን ጭምር አካቶ የያዘ ነው።

ሴረ ሚርገ ዱባርቲ (Seera mirga dubartii):- ይህ የሴቶችን መብት የሚመለከት ደንብ ነው። በዚህ ሥር ከሚደነገጉት ደንቦች ውስጥ የሚከተሉትን ለአብነት መጥቀሱ ለግንዛቤ ሊረዳ ይችላል። ሴረ ቀጂህ ዱባርቲ (Seera Qajjiisa dubartii) - “ቀጂህ ዱባርቲ” የሚለው የሴት ፀጉር ማለት ነው። ስለዚህ በጨፌው ላይ በተደነገገው መሠረት ከሴት ጋር ተጣልቶ ፀጉሯን መንቀል አይቻልም ወይም አይፈቀድም። እንደ አገር ሽማግሌዎች ወይም አባገዳዎች አባባል የሴትን ፀጉር የነቀለ እንደ “ፈልፈላ” ይታያል። በዚህ ጥፋቱ ከተጠያቂነት አያመልጥም። እንደ ነፍሰ ገዳይ ተቆጥሮ ግማሽ

⁵ የቱለማ አሮሞ በሀገሪቱ እምብርት ወይም በማዕከላዊ የአሮሚያ ብሔራዊ ክልላዊ መንግሥት ውስጥ ሰፍሮ ይገኛል (የአሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 1998: 140)።

⁶ ‘እንስትነት’ :- ‘እንስት’ ከሚለው የግዕዝ ቃል የተገኘ ሲሆን ‘እንስት’ የአማርኛው ‘ሴት’ ፤ እንስትነት ደግሞ ‘የሴትነት’ አቻ መሆናቸው ይታወቃል። ከነዚህ ቃላት የተመዘዘው ‘ሴታዊነት’ የእንግሊዘኛውን “ፌሚኒዝም/ Feminism” ይወክላል። ቃሉም ከቅርብ ጊዜ ወዲህ እየተለመደ መጥቷል።

⁷ በጥናቱ ውስጥ የተካተቱት የከበሩ ንዋያት በተናጥል “የከበረ ንዋይ/ Ulfaa”፣ በወል “Ulfaaalee/ የከበሩ ንዋያት” ይሰኛሉ። “የከበረ ንዋይ ማለት የከበረ ከሚለው ቃል የመጣ ነው። የከበረ የተባለውም በአሮሞ ዘንድ ክብር ስላለው ነው። የቱለማ ምክር ቤት (ጨፌ) የከበረ ንዋይ (ክቡር) ነው በማለት አዋጅ ያስነገረለት አለ። ቦኩ ክቡር (የተከበረ) ነው፣ ከሌላ ክቡር ነው፣ ጫጫ ክቡር ነው... የቱለማ ምክር ቤት እውቅና የሰጣቸው ናቸው” (አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ - በትርጉም የቀረበ)። እንዲህም በመሆኑ የከበረ ንዋይ ‘ቀስ’ ወይም ‘ዕቃ’ (Meeshaa, mi’a) ተብሎ አይጠራም፤ ጥናቱም ይህንኑ የኅብረተሰቡን አገላለፅ ተጠቅሟል።

⁸ “ወንድና ሴትን እኩል የሚያደርግ ሥርዓት የገዳ ሥርዓት ነው። ሚስት የሌለው ሰው አባ ገዳ መሆን አይችልም። አባ ቦኩም ሚስት ሊኖረው ይገባል። በዚህ ሁኔታ ሁለቱም ሰዎች (ወንድና ሴት) የከበሩ ናቸው፤ ሁለቱም ክቡራን ናቸው” (አቶ ቡላ ሀይ፣ 11/01/2012 ዓ.ም መቂ - በትርጉም የቀረበ)።

⁹ “ፈልፈላ /falfalaa” ሚርተኛ ማለት ነው (ሙልኔታ 1997ዓ.ም፡ 24)። ክፉ ነገር የሚያስብ እና የሚያደርግ ሰው እንደማለት ይሆናል።

*ጉማ እንዲቀጣ በሴረ ጉማ ውስጥ መደንገጉን የአገር ሽማግሌዎች ያስረዳሉ
(ሙልጌታ፣ 1997ዓ.ም፣ 23-24)።*

ሙልጌታ (1997ዓ.ም)፣ “የወላድ ህግ - ሴረ ኢላንሶ/ Seera illaansoo” እና “የሴት መሐረብ ህግ - ሴረ ሀቅጡ ዱብርቲ/ Seera haqxuu dubartii” የተሰኙትን ሀረጎችም አብራርተዋል። በሴረ ኢላንሶ መሠረት ልትወልድ የደረሰችን ነብሰጡር ወይም ምጥ የያዛትን ሴት በሰላም ሳትገላገል (ሳትወልድ) ትቶ መሄድ እንዲሁም በሴረ ሃቅጡ ዱብርቲ ደግሞ የጤንነቷ፣ የውብቷ እና የግል ንብረቷ መገለጫ የሆነውን የእንስቷን መሐረብ በግድ ወይም በጉልበት አስገድዶ መውሰድ በገዳ ህግ የሚያስቀጣ ነው (ሙልጌታ 1997ዓ.ም፣ 24)።

የገዳ ሥርዓት ህግ ከተጠቀሱት የሴቶች መብት በተጨማሪም ከእንስትነት ወይም ከሥርዓተ ሆታ ጋር የተያያዙ ሌሎች ማህበራዊ፣ ኢኮኖሚያዊ እና ፖለቲካዊ መብቶችን ያካተተ ሲሆን የተወሰኑት በዚህ ጥናት የተለያዩ ንዑሳን ርዕሶች ውስጥ ታይተዋል።

ከገዳ ሥርዓት እና ህግ ባሻገር የተለያዩ ሴት ንግሥታት የአሮሞን ህዝብ እንዳስተዳደሩ በአፈ ታሪክ ይነገራል።¹⁰ ከነዚህም እንስቶች መካከል አንዷ አኮ መኖዬ (Akkoo Manooyyee) ናት። በአሮሞ ታሪክ ውስጥ የገነነ ስም ነበራት፤ ትዕዛዛቿም በእጅጉ የከበዱ ነበሩ። ሰማይም ምድርም ሳይነካ - በሰማይ እና በምድር መካከል ቤት ስሩልኝ በማለት በሰው ልጅ የማይፈፀሙ ትዕዛዛትን ስታዝ እንደነበር ስለ አኮ መኖዬ የሚያወሳው የአፋን አሮሞ አፈ ታሪክ ያስረዳል። በአኮ መኖዬ ዘመን የወንዶች የበላይነት አክትሞ ነበር ይባላል (Dirribii, 2016: 191-192; Gananawu, 2004: 20)። የወንዶችን የበላይነት በመቃወም እና በመታገል ረገድ ከአሮሞ ታሪክ ባለፈም በኢትዮጵያ

¹⁰ Dirribii (2016: 191-192) በጥንታዊው የአማሆይ አስተዳደር (Bulchiinsa Dubartii) ዘመን አምስት የአሮሞ እንስት ንግሥታት እንደነበሩ ገልፀዋል። እነሱም፡- 1. Mootittii Maccaa - Haadha Sonkooroo - የመጫ ንግሥት - ሀደ' ሰንኮር፣ 2. Mootittii Tuulamaa - Akkoo Manooyyee - የቱለማ ንግሥት - አኮ መኖዬ፣ 3. Mootittii Ituu-Humbannaa - mootee Qorkee- የኢቱ ሁምበና ንግሥት ሞቱ ቆርኬ፣ 4. Mootittii Booranaa - Haadha Abanooyyee- የቦረና ንግሥት - ሀደ' አበኖዬ፣ 5. Mootittii karrayyuu - Akkoo Manooyyee የከረዩ ንግሥት - አኮ መኖዬ ናቸው። የጉጂ አሮሞ ደግሞ አራት ንግሥታት እንደነበሩት በመጽሐፉ የተመለከቱ ሲሆን 1. Akkoo Qarooyyee Garooyyee - አኮ ቀሮዬ፣ ገሮዬ፣ 2. Akkoo Lasii Lasooyyee - አኮ ለሲ ለሶዬ 3. Akkoo Qadhoo Qasooyyee fi - አኮ ቀዶ' ቀሶዬ እና 4. Akkoo Manooyyee Jedhamu- አኮ መኖዬ ይባላሉ። እነዚህ ንግሥታት በአሮሞ ህዝብ ዘንድ የየራሳቸው አፈ ታሪክ ያላቸው ሲሆን፣ ይበልጥ ታዋቂነት ያላት አኮ መኖዬ ናት።

ምናልባትም በዓለም ዓቀፍ ደረጃ¹¹ የመጀመሪያዋ የሴታዊነት (feminism¹²) ንቅናቄ አራማጅ እንደነበረች ይገመታል። ለሴቶች መብት ትግል መነሻ ፋና ወጊ የሆነችው አኮ መኖዬ የሴቶች ታሪክ እምብዛም በማይታወቅበት ዘመን የወንዶችን ዓለም ጥሳ የወጣች ሲሆን፤ በዘመናዊ ተፅዕኖ ፈጣሪ እንደነበረች ይነገራል። በገዳ ሥርዓትም ሆነ በአሮሞ ታሪክ ውስጥ ከሚስተዋለው ከዚህ የሴቶች መብት ትግል እና ታሪካዊ ድርሻ በተጨማሪ የሴቶችን ክብር የሚገልፁ ቁሳዊ እና መንፈሳዊ፣ ባህላዊ እና ትውፊታዊ እሴቶች አያሌ ናቸው።

ከነዚህም መካከል የጥናቱ ዋና ትኩረት እና መዳረሻ የሆኑት የከበሩ ንዋያት ወይም የእንስትነት ትዕምርቶች የሆኑት ጫጩ፣ ጨሌ፣ ሲንቄ እና ተያያዥ ጉዳዮች ተተንትነዋል።

በዩኒቨርሲቲው ቤተመጻሕፍት እና አርካይቭ ክፍል ባደረገው የካልዓይ መረጃ ፍተሻ በተዘዋዋሪ ካልሆነ በቀር ከቱለማ አሮሞ ገዳ ሥርዓት እንስትነትን የሚገልፁ የከበሩ ንዋያት ትዕምርቶች አንፃር የተሰራ የፎክሎር ጥናት አለማግኘታችን እንዲሁም ትዕምርት በሀገር ዓቀፍ ደረጃም ቢሆን የፎክሎር ጥናት እምብዛም ያልተሰራበት ከመሆኑ የተነሳ በዚህ ረገድ የታየውን የእውቀት ክፍተት ሊሞላ ይችላል የሚል ግምት አለን። ይኸውም የምርምሩ አነሳሽ ምክንያት ለዚህ መጣጥፍ ዝግጅትም ትኩረታችንን ስለሳቦ እራሱን ችሎ በዚህ መልክ ቀርቧል። የጥናቱ ዋና ዓላማ በቱለማ አሮሞ ገዳ ሥርዓት እንስትነትን የሚያመለክቱ የከበሩ ንዋያት ትዕምርታዊ ይዘት በትንተና ማሳየት ነው። ዝርዝር ዓላማዎቻችን አሉት። እነርሱም፡- የእንስትነት ትዕምርቶችን ዓይነት እና ውክልና ማብራራት፣ ትዕምርቶቹ በከበራ ውስጥ ያላቸውን ሚና ማሳየት፣ ለኅብረተሰቡም የሚሰጡትን ሁለንተናዊ ጠቀሜታዎች መግለፅ የሚሉ ናቸው።

ጥናቱ በቱለማ ገዳ ሥርዓት ውስጥ ከትዕምርት እና ምልክት አንፃር ሀደ ሲንቄ (Haadha Siinqee) ወይም እንስቶች የሚጠቀሙባቸውን የከበሩ ንዋያት፣ የጾታ እና የዕድሜ እርከን ምልክቶች እና ትዕምርታዊ ፍቺዎች፤ እነዚህም ትዕምርቶች በሥርዓተ ከበራ ውስጥ ያላቸውን ሚና በማሳየት ላይ የተወሰነ ነው። ልዩ ቦታውን ከመወሰን አንፃር ደግሞ የከበሩ ንዋያቱን አሁንም እየተጠቀመበት ያለው የቱለማ አሮሞ በሚኖርበት አካባቢ ይበልጡንም የገዳ ሥርዓት እና የዋቅፊና እምነት

¹¹ በዓለም ዓቀፍ ደረጃ ከጾታ እኩልነት እና መብት ጋር በተያይዘ የሴቶች ንቅናቄ የተጀመረው በ19ኛው ክፍለ ዘመን ለዚያውም በቅርቡ እ.ኤ.አ በ1970ዎቹ እና በ1980ዎቹ ገደማ ነው (Hooks, 2015: 15)። የአኮ መኖዬ ዘመን በውል ያልታወቀ እና ጥንታዊ እንደሆነ ይነገራል። የአኮ መኖዬ ታሪክ በጽሑፍ ሰፍሮ የሚገኘው በአረብ ጸሐፊዎች አጠራር “ባኒ አል- ሃመዊያህ / Bani al-Hamwiyah በ10ኛው... ክፍለ ዘመን ገደማ የነበረች እና ጠንካራ ሠራዊት የነበራት እንደነበረች የታሪክ ሰነዶች ያስረዳሉ (Taddesse, 1972: 39)። በተመሳሳይ ብሩ (2008ዓ.ም፣ 307) “ኤል” የሚሰኘው የአረብኛ ቃል ሲገደፍ ቀሪው ሃመዊያ ዛሬም በመሀል ኢትዮጵያ ሰፍሮ ከሚገኘው የአመያ አሮሞ ጋር እንደሚቀራረብ እና በመላው የአሮሞ ሕዝብ ዘንድ የሚነገር የአንዲት አምባገነን መሪ ትውፊት ጋር የሚዛመድ መሆኑን የተለያዩ መረጃዎችን በማጣቀስ ያስረዳል። እሾቱ (2001ዓ.ም፣ 33) በበኩሉ፣ “በ10ኛው ምዕተ ዓመት ውስጥ በተፃፉ የክርስቲያኖች ነገሥታት ገድል ውስጥ ባዲት የምትባል ማያ የተባለ አሮሞ ሴት ልጅ እንደነበረች ይነገራል። በዚህ ማያ በተባለው ሰው ስም አንዱ የባቢሌ ጎሣ እንደሚጠራ አሁንም የሚታወቅ ነው” ብሏል። የአኮ መኖዬ/ አኮ ማያ ጉዳይ ተጨማሪ ጥናትን የሚጋብዝ ነው።

¹² ሴታዊነት (Feminism) ሴቶች ከወንዶች እኩል መብት እና እድል እንዲኖራቸው የሚያልም፤ ይህም ዓላማ እንዲሳካ የሚታገል ነው - “Feminism the belief and aim that women should have the same right and opportunities as men: the struggle to achieve this aim” (Hornbay, 2010:545). ሴቶች ከወንዶች እኩል መብት እና እድል እንዲኖራቸው መታገል ብቻም ሳይሆን የሚደርስባቸውን (የደረሰባቸውን) በደል እና ጥቃት የሚቃወም ፖለቲካዊ ንቅናቄም ነው።

በሚከውኑበት የከበራ ቦታዎች (ምሥራቅ ሸዋ) ላይ ያተኮረ ነው።¹³ ጥናቱ በቱለማ ኦርሞ ገዳ ሥርዓት ውስጥ ከእንስትነት እና ከዕድሜ እርከን ጋር የተያያዙ ትዕምርቶችን ለመለየት ያስችላል። አቀራረቡም በየተለያዩ ንዑሳን ርዕሶች የተከፋፈለ ሲሆን ቀዳሚው የጥናቱን ስነዘዴ የተመለከተ ነው።

2. የጥናቱ ዘዴዎች

ጥናቱ የሚከተሉትን የመረጃ መሰብሰቢያ ስልቶች እና የአተናተን ዘዴዎችን ተከትሏል፡፡

2.1 የጥናቱ ዓይነት

ቡቱለማ ገዳ ሥርዓት ውስጥ ጉልህ ሚና ያላቸውን እንስትነትን የሚያመለክቱ ትዕምርቶችን ለማጥናት በመረጃ አሰባሰብ ዘዴዎች ያገኘናቸውን የፎክሎር መረጃዎች ለመተንተን ዓይነታዊ የምርምር (Qualitative Research) ስልትን ተጠቅመናል። ዓይነታዊ የምርምር ዘዴ በአንድ ርዕሰ ጉዳይ ላይ ጥልቅ ገለጻ እና ትንታኔ የሚሰጥ ነው። የምርምር ዘዴው አንድን ጉዳይ ከመፈከር ወይም ከመተንተን ጋር በተያያዘ ለምሳሌ የቁሳዊ ባህልን፣ የትዕምርት እና የምልክትን ውክልና በገለጻ አጉልቶ ያሳያል፤ ይተነትናል (Mertens, 2015: 296)።

ይህም ዘዴ ስለ አንድ ጉዳይ በገለጻ መልክ በማቅረብ ግንዛቤ ለመፍጠር እና እውቀትን ለማስፋት ከፍተኛ አስተዋጽኦ አለው (Mertens, 2015: 296)። ይኸውም “ዓይነታዊ ምርምር መረጃዎችን በቃላት የሚግለፅ ነው” (Walliman, 2006: 129)። በመሆኑም ገላጭ ስልትን በመጠቀም በቱለማ ኦርሞ ገዳ ሥርዓት ውስጥ እንስትነትን የሚያመለክቱ ትዕምርቶችን ተንትነናል።

2.2. የጥናቱ መረጃ መሰብሰቢያ ዘዴዎች

ትዕምርቶቹን ከግምት ውስጥ በማስገባት የሰበሰቡናቸው መረጃዎች በሦስት የአጠናን ዘዴዎች ማለትም በቃለ መጠይቅ፣ በቡድን ውይይት እና በምልከታ ላይ የተመሠረቱ ናቸው። ከጥናቱ ዓይነት አንጻር “ዓይነታዊ ምርምር ሦስት የተለመዱ (የታወቁ) ዘዴዎችን ይጠቀማል። እነርሱም፡- ምልከታ፣ ቃለ መጠይቅ እና የቡድን ውይይት ናቸው” (Mack, 2005: 2)። ስለሆነም ጥናቱ በተካሄደበት አካባቢ መስክ በመውጣት እና ምልከታ በማድረግ በመቅረፅ ድምፅ፣ በቪዲዮ እና በፎቶግራፍ ካሜራ በመታገዝ መረጃዎችን በቃለ ምልልስ እና በከተተኳሪ የቡድን ውይይት ሰብስበናል።

2.2.1. ምልከታ

ከትዕምርት አንጻር ለተሰበሰቡት መረጃዎች ጥሩ ግንዛቤ ለማግኘት ያስችለን ዘንድ የገዳ ሥርዓት እና የዋቅፈና እምነት በሚከውንበት ሥፍራ በተለይም በቢሾፍቱ እና አካባቢዋ (የሦስቱ ቱለማዎች

¹³ የገዳ ሥርዓት አወቃቀር ልክ እንደ መንግሥት አስተዳደር ሥርዓት የቀበሌ፣ የወረዳ እና የዞን አደረጃጀትን የማይከተል መሆኑን ልብ ይሏል። ስለሆነም የጥናቱ ወሰን ከቱለማ ገዳ አወቃቀር ጋር ተያይዞ የሚታይ ይሆናል።

የከበራ ማዕከላት) በመሄድ የሀደ' ሲንቁዎችን (የእንስቶችን) አናገር፤ የህዝቡን የርስ በርስ ማህበራዊ መስተጋብር እና በሥርዓተ ከበራ ወቅት የትዕምርቶቹን አጠቃቀም በማስመልከት ምልክታ አድርገናል። ለደክሎር ጥናት መረጃን ለመሰበሰብ ከሚያስፈልጉ መቼቶች መካከል ተፈጥሯዊ የመቼት ዓይነትን በመጠቀም ስለትዕምርቶቹ ምንነት እና አተገባበር አስፈላጊውን መረጃ የሰበሰብን ሲሆን የተሳትፎ እና ታዛቢ ምልክታም ተግባራዊ ሆነዋል። በተሳትፎ ምልክታ ተመራማሪው ቀጥተኛ ተሳታፊ በመሆን ከማህበረሰቡ ጥሩ ልምድ እና ክህሎት የሚጋራበት የመረጃ ማሰባሰቢያ ዘዴ ነው። ይሁንና ተመራማሪው ትኩረቱ በተሳትፎው ላይ ስለሚሆን ረዳት ከሌለው ማስታወሻ መውሰድ ስለማይችል በመሐል ጠቃሚ የሆኑ መረጃዎች ሊያመልጡት ይችላሉ (Mertens, 2015: 447)። ከቀረበው ሃሳብ አንጻር በታዛቢ ምልክታ የተሻለ እና ተጨባጭ መረጃ ማግኘት የሚቻል ቢሆንም ስለጉዳዩ ያለን ግንዛቤ እና ከኅብረተሰቡ ጋር የነበረን ቅርበት ውስንነት እንዳይኖረው በማሰብ ሁለቱንም ስልት በመደባለቅ መረጃዎችን ለመሰብሰብ ችለናል። በዚህ የምልክታ ዘዴ ከህብረተሰቡ ጋር በቆየንባቸው¹⁴ ጊዜያት የከበሩ ንዋያቱን ስያሜ፣ አሰራራቸውን፣ ማህበራዊ ፍቺያቸውን፣ አገልግሎታቸውን እና በከበራ ወቅት ያለቸውን ሚና በማየት ለትንታኔው አውለናል።

2.2.2. ቃለ መጠይቅ እና የናሙና አመራረጥ

ቃለ መጠይቅ እንደ ምልክታ ባሉ የመረጃ መሰብሰቢያ ስልቶች ተደራሽ ያልሆኑ መረጃዎችን ለማግኘት እና ለመሰብሰብ በእጅጉ ጠቃሚ የሆነ ዘዴ ነው (Mack et al, 2005; Bloor and Wood, 2006; Blaxter et al, 2006)። በዚህ መሰሉ ሂደት የመረጃ አቀባዮች የናሙና አመራረጥ ዘዴ ወሳኝ ነው።

“በዓይነታዊ የምርምር (Qualitative Research) ዓይነት፣ ተመራማሪው ከልምዱ በመነሳት መረጃ ይኖራቸዋል ብሎ የሚገምታቸውን ሰዎች በመምረጥ በጥናቱ ተሳታፊ እንዲሆኑ ያደርጋል” (ያለው፣ 2006ዓ.ም፣19)። በዚህ ዘዴም ስለ ቱለማ ገዳ ሥርዓት እንስትነትን የሚያመለክቱ የከበሩ ንዋያትን አሰራር እና ትዕምርታዊ ፍቺያቸውን በደንብ ያውቃሉ የሚባሉ ሰዎችን (የባህሉ አቀዳዎችን) ማለትም ሀደ' ሲንቁዎች፣ አባ ገዳዎች እና ሃደዎች እና አዛውንቶች፣ በዕድሜ ገፋ ያሉ እናቶች፣ ወጣቶች፣ የቢሮ ሠራተኞች፣ የታሪክ መምህራን እንዲሁም የባህልና ቱሪዝም ባለሙያዎች፣ በአካባቢው ላይ ምርምር ያካሄዱ ምሁራን (አጥኚዎች) ስብጥሩን በጠበቀ ሁኔታ የመረጃ ምንጮቻችን ሆነዋል። ካሉት የእንስትነት መግለጫ የከበሩ ንዋያት ጥናቱ ትኩረት ያደረገባቸውን የጫጩ፣ ጨሌ፣ ሲንቁ እና ከነዚህ የከበሩ ንዋያት ጋር ሳይነጣጠሉ በአንድነት የሚያዘትን ጋዲ፣ አኮሌ፣ ቀቤ፣ ጨጮ፣ ጋዮ እና ጡንጦ ርዕሰ ጉዳዮች ለማሳካት የተዘጋጁ ጥያቄዎችን በመደበኛ ጊዜ በማቅረብ ምላሽ እንዲሰጡም አድርገናል። ያልታቀዱ ጥያቄዎችንም በኢ-መደበኛ ጊዜ በመጠየቅ መረጃዎችን ሰብስበናል። የመረጃውን ትክክለኛነት ለማረጋገጥም ለሀደ' ሲንቁ፣ ለአባ ገዳ፣ ለአባ

¹⁴ ይህን መጣጥፍ ታሳቢ ባደረገ መልኩ ከህብረተሰቡ ጋር የቆየንባቸው ቀናት በመጀመሪያው ዙር ከጥር 10 እስከ የካቲት 05/2010ዓ.ም፣ በሁለተኛው ዙር ከግንቦት 25 እስከ ሰኔ 05/ 2010ዓ.ም፣ በሦስተኛው ዙር ከነሐሴ 11 እስከ መስከረም 25/2011ዓ.ም፣ በአራተኛው ዙር ከመስከረም 01 እስከ 27/2012 ዓ.ም፣ በአምስተኛው ዙር ከጥር 12 እስከ 19/2012ዓ.ም ድረስ እንዲሁም ለተጨማሪ የቡድን ውይይት ከመጋቢት 15 እስከ 20/ 2013ዓ.ም በመሐል በመሐልም ልዩ ልዩ ከበራዎች በሚኖሩበት ወቅት በመገኘት በምልክታ ያገኘናቸውን መረጃዎች በመቅረፅ ድምፅ፣ በቪዲዮ እና በፎቶግራፍ ካሜራ በመታገዝ ሰብስበናል። የሰበሰብነውንም መረጃ ተጠቅመናል።

በኩ፣ ለአባ ሙዳ፣ እንዲሁም ለባህሉ ቅርበት ላላቸው የህብረተሰብ ክፍሎች¹⁵ ተመሳሳይ ጥያቄዎችን አቅርበን አስፈላጊውን መረጃ ለመሰብሰብ ችለናል።

2.2.3. ተተካሪ የቡድን ውይይት

በቃለ ምልልስ እና በምልከታ ከተገኙ መረጃዎች መካከል አጥጋቢ ምላሽ ያልተገኘባቸውን ጉዳዮች በመለየት የተተካሪ ቡድን ውይይት አድርገናል። ለዚህ መጣጥፍ ዝግጅት ለተተካሪ ቡድን ውይይት 9 የሴት መረጃ አቀባዮችን አንድ ቡድን፣ በተመሳሳይ 9 የወንድ መረጃ አቀባዮችን ሁለተኛ ቡድን በ14/01/2012 ዓ.ም በጂሌ፣ 9 አባላት ያሉትን ወንድ እና ሴት መረጃ አቀባዮችን በመቀላቀል ደግሞ በ16/07/2013 ዓ.ም በጨፌ ቱማ ሦስተኛውን የቡድን ውይይት በማድረግ የተጣራ መረጃ በመሰብሰብ ለትንታኔ ተጠቅመናል። በዚህም ዘዴ ህብረተሰቡ ከከበሩ ንዋያቱ ጋር ያለውን ትስስር፣ ከአጠቃቀም አንፃር መደረግ ስላለባቸው እና ስለሌለባቸው ጉዳዮች ተወያይተን ከትንታኔው አካል አካተናል።

3. ክለሳ ድርሳናት

በዚህ ርዕስ ውስጥ ሁለት ጉዳዮች ተቃኝተዋል። አንደኛው የፅንሰ ሃሳባዊ እና ንድፈ ሃሳባዊ ማዕቀፎች ዳሰሳ፣ ሁለተኛው ደግሞ የተዛማጅ ጥናቶች ቅኝት ነው።

3.1. ጽንሰ ሃሳባዊ ማዕቀፍ

በንዑስ ርዕሱ ውስጥ የትዕምርት እና ምልክት ፅንሰ ሃሳብ ምንነት ከጥናቱ መመልከቻነት አንፃር እንደሚከተለው ቀርቦዋል።

3.1.1. ምልክቶች

ምልክቶች (Signs) በማኅበረሰቡ ዘንድ ትርጉም ያላቸው እና አንድ ወይም ከዚያ በላይ የሆኑ ሃሳቦችን በመወከል ኅብረተሰቡን እርስ በርስ የሚያግባቡ ናቸው። ዓይነታቸውም ፍቺያቸውም እንደየማኅበረሰቡ ተጨባጭ ሁኔታ የሚወሰን ይሆናል (Danesi, 2004: 3፣ ሰለሞን፣ 2007 ዓ.ም፣ 290)። ምልክቶቹም እንደየሀገሩ እና ህብረተሰቡ ማህበራዊ እና ስነልቦናዊ አተያይ ልዩ ልዩ ፍቺዎችን ሊይዙ ይችላሉ። እንደ ጸሐፊዎቹ ገለፃ ልዩ ልዩ ደንቦችን እና የትራፊክ መብራት ምልክቶችን፣ ምስጢራዊ ጽሑፎችን እና ማስታወሻዎችን ወዘተ. የሚያመለክቱ ሲሆን በቅርፅ፣ በመጠን፣ በዓይነት ብዙ ናቸው። የምልክት ፍቺ ይበልጡን የኅብረተሰቡን ባህል መሠረት የሚያደርግ ሲሆን ከምልክት ጋር የአንድ ሳንቲም ሁለት ገፅታ የሆነው ትዕምርት እንደሚከተለው ተዳሷል።

¹⁵ ለዚህ መጣጥፍ በጥቅሉ 100 ሰዎች (70 ወንድ+30 ሴት) ከነዚህም የከበሩ ንዋያቱን አሰራርና ፍቺ በተሻለ ሁኔታ የሚያውቁ በጥቆማ መልክ 72 (63 ወንድ+9 ሴት) በቁልፍ መረጃ አቀባይነት 28 (23 ወንድ+ 5 ሴት) ተሳትፈዋል።

3.1.2. ትዕምርት

ትዕምርት (Symbol) አንድን ነገር ወይም ቁስ የሚወክል ሲሆን ለፎክሎር ጥናት ከፍተኛ ጠቀሜታ ያለው ፅንሰ ሃሳብ ነው (ሰለሞን፣ 2007 ዓ.ም)። ከላይ እንደተጠቀሰው ከምልክት ጋር የጠበቀ ግንኙነት ያለው ሲሆን ሁለቱም ትኩረታቸው ቁሳዊ ባህል (Material culture) ላይ ነው። ትዕምርቶች (Symbols) የማህበራዊ ቁስ ምድብ ናቸው። ጥቅማቸው፣ ብያኔያቸውም እና ውክልናቸው የሚወሰነው ኅብረተሰቡ በተስማማበት መልኩ ነው (Charon 1989: 39)።

ትዕምርት የቁሱን ውክልና የሚያገለግል ምልክታዊ ትርጓሜ ወይም ሐቲት (discourse) የሚሰጥበት ነው። ቁሶች፣ ምልክቶች እና ልዩ ልዩ ትዕምርቶች የሚተነተኑበት ሲሆን፣ ትዕምርት የማህበረሰቡን ባህል እና ወግ፣ ፍልስፍና እና የዓለም አተያይ፣ እውቀት እና ጥበብ፣ እምነት እና ኃይማኖት የመሳሰሉትን መነሻ በማድረግ አንድ ወይም ከዚያ በላይ ሃሳብን ይይዛሉ። ቃላት፣ ቅርጻቅርጽ እና ቁሳዊ ባህል፣ ድምፅ፣ ስዕል፣ ምልክት የመሳሰሉትም እንደ ትዕምርት ሊቆጠሩ ይችላሉ። በዚህም ሳቢያ ትዕምርት የሁለት ነገሮች ጥምረት ነው። አንደኛው በዓይን የሚታይ እና ተጨባጭ ምልክት (Sensory sign) ነው። ሁለተኛው ደግሞ ከሚታየው ነገር ጋር የተያያዘው ሃሳብ ነው (Danesi 2004: 31-32; ሰለሞን 2007: 289)።

“ሃሳብ” ሲባል ትዕምርቱ የሚይዘውን ፍቺ ወይም ትርጓሜ የሚያመለክት ነው። ትዕምርት እንደ ሀብረተሰቡ የዕድ ጥበብ አሰራር እና ክህሎት የተለያየ መልክ እና ዓይነት፣ ቅርጽ እና መጠን አሉት። የማይታዩ የተባሉት አንድ ትዕምርት የሚወክለውን ሃሳብ፣ የሚታዩ የሚባሉት ደግሞ በእጅ የሚዳሰሰውን ቁስ የተመለከቱ ናቸው። በሁለቱም ዓይነት የሚገኙት ትዕምርቶች የሃሳብ፣ የአመለካከት እና የፍልስፍና መግለጫ ሲሆኑ በውስጣቸውም ልዩ ልዩ ትርጉሞችን አምቀው ይይዛሉ። ጥናቱም በዚህ አግባብ ትዕምርቶቹን ፈክሯል።

3.1.3. ሥርዓተ ምግብ (Gender)

“የሴትነትን እና የወንድነትን ማህበራዊ ሚና፣ ተግባራትን፣ ስለሴት እና ወንድ ያለውን አስተሳሰብ፣ አመለካከት የሚገልፅ ቃል ነው። አንድ የተወሰነ ማኅበረሰብ ለወንዶች ወይም ለሴቶች የሰጠው ባህሪ፣ ተግባራት እና ሚና ሥርዓተ ምግብ እንለዋለን” (ሕይወት ኢትዮጵያ፣ 2008ዓ.ም፡ 1)። ይህም ጥናት ከእንስትነት ጋር የተያያዙ ትዕምርቶች በቱለማ ገዳ ሥርዓት ውስጥ ምን ዓይነት ድርሻ እንዳላቸው ፈትሷል።

3.1.4. ሀገር በቀል ዕውቀት

ሀገር በቀል ዕውቀት (Indigenous knowledge) በብዙ ዘመናት ውስጥ የተከማቸ እና የዳበረ፣ ካለፈው ትውልድ የተወረሰ ነገር እውቀት ነው። ለሀብረተሰቡ የተሳካ እና የተረጋጋ ህይወት የሚጠቅም መረጃ፣ ልምድ እና ክህሎት፣ ሥርዓት፣ እምነት እና ስነመለኮት፣ ቃላዊ ጥበብ፣ የዓለም አፈጣጠር፣ የቀን አቆጣጠር፣ ፍልስፍና፣ ማህበራዊ ተግባራት፣ ማምረት እና ምርት መሰብሰብ፣ ሽምግልና እና የግጭት አፈታት፣ ባህላዊ ህክምና፣ የአካባቢ ጥበቃ እና የስነምህዳር፣ የዕድ ጥበብ ውጤቶች እንዲሁም እነዚህ ውጤቶች የሚሰሩበትን ባህላዊ እውቀት (ቴክኒክ ወይም ባህላዊ

ቴክኖሎጂ) ያካትታል። ይህም ሀገር በቀል እውቀት በቃል፣ በሥርዓተ ክበራ እና በተግባራዊ ልምዶች ከትውልድ ወደ ትውልድ የሚተላለፍ ነው (The World Bank 1998; Bruchac 2014; UNEP 2008)። የኛም ጥናት ለሀገር በቀል እውቀት ትኩረት ሰጥቷል።

3.2. ንድፈ ሃሳባዊ ዳሰሳ

በንድፈ ሃሳባዊ ዳሰሳ ከአገልግሎት አንጻር ከክበሩ ንዋያቱ ጋር ጥብቅ ትስስር ያለው የሥርዓተ ክበራ ንድፈ ሃሳብ ለጥናቱ መመልከቻነት በጥቅም ላይ ውሏል።

3.2.1. የሥርዓተ ክበራ ንድፈ ሃሳብ (Rituals theory)-

ሥርዓተ ክበራ አንድን ማህበራዊ ኢጋጣሚን ምክንያት በማድረግ የሚከወን ቅደም ተከተል ያለው፣ በቀስና በትዕምርት ታግዞ ትርጉም ባለው እና መልዕክት በሚያስተላልፍ መልኩ የሚፈፀም ድርጊት ነው (Bruce and Yearley, 2006: 263)። ቀጣዩ ሃሳብም ተደጋጋፊ ነው፣ “ሥርዓተ ክበራዎች ክዋኔያዊ ናቸው፣ በድርጊት የሚፈፀሙ ናቸው፣ ክዋኔዎች ሥርዓተ ክበራዊ ናቸው። ከዚህም በተጓዳኝ የራሳቸው መለያ/ኮድ፣ ተደጋጋሚነትም አላቸው - Rituals are performative: they are acts done; and performances are ritualized: they are codified, repeatable actions” (Schenchner, 2015: 22). የክበሩ ንዋያቱን ትዕምርታዊ ፍቺ ለማጥናት ሥርዓተ ክበራ ከፍተኛ አስተዋፅዖ ስላለው ትንታኔውም በዚህ ረገድ ተተንትኗል።

3.3. የተዛማጅ ጥናቶች ቅኝት

በጽንሰ ሃሳብ እና በንድፈ ሃሳብ ማዕቀፎች ውስጥ ከተጠቀሱት የምርምር መመልከቻዎች በተለይም ከምልክት፣ ትዕምርት፣ ተምሳሌታዊነት ሥርዓተ ስታ ዕይታ አንጻር የተጠና ጥናት አላገኘንም። የነዚህንም የክበሩ ንዋያት ትዕምርታዊ፣ ማህበራዊ፣ ባህላዊ እና ትውፊታዊ እሴቶቻቸውን፣ ክበራዊ ሚናቸውን በዝርዝር የሚያሳዩ ጥናቶችም አልገጠሙንም። ነገር ግን ከፎክሎር ዘርፍ አኳያ ከእንስትነት ጋር የሚያያዙ ጉዳዮችን የሚያነሱ ጥናቶች እንዳሉ ተረድተናል። ከነዚህም መካከል፡- Kuwee Kumsa (1997)፣ በኦሮሞ ህዝብ ዘንድ የሚታየውን የሲንቄን ተቋማዊ ገፅታ በመጣጥፍ መልክ አቅርቧል፣ እንዲሁም የኔዓለም አረዶ (2000ዓ.ም) በኮከሳና ገደብ ሀሳሳ ወረዳዎች የሚስተዋለውን የአርሲ ሴቶችን አልባሳት እና ጌጣጌጥ በማጥናት፣ Jemila Adem (2014) በአሮሚያ ክልላዊ መንግሥት፣ በአርሲ በተለይም በአዳሚ ቱሉ ኮምቦልቻ ወረዳ በሚኖሩት አሮሞዎች ዘንድ ሲንቄ በሀገር በቀል የግጭት አፈታት ረገድ ያላትን ሚና በመተንተን ለማስተርስ ዲግሪ ከፊሉን ለማሟላት የቀረቧቸው ጥናቶች ተጠቃሽ ናቸው።¹⁶

በሦስተኛ ዲግሪ ደረጃ ከተሰሩ ጥናቶች መካከል ለኛ ጥናት በተዘዋዋሪ መንገድ ቅርበት ያላቸው፡- ቀነዓ ለሚ (2010ዓ.ም)፣ “የኦሮሞ ሚቶሎጂ ይዘታዊ ትንተና”፣ የጥላሁን ተሊላ (2007 ዓ.ም)፣ “የቱለማ ኦሮሞ መርሃ ወቅቶች ፎክሎር አውዳዊ ጥናት” በሚል ርዕስ ለፒ. ኤች. ዲ ማሟያ የቀረቡት ጥናቶች ተጠቃሽ ናቸው። ሁለቱም ጥናቶች በቀጥታ ሳይሆን በተዘዋዋሪ ይልቁንም

¹⁶ የተዘረዘሩት ለዚህ ጥናት የቀረቡ ናቸው ለማለት እንጂ ሌሎች በርዕስ ያልተጠቀሱ ጥናቶችም ሊኖሩ እንደሚችሉ ልብ ይሏል።

የጥናቱን ቦታ በመጋራት ከኛ ጥናት መጠነኛ ቅርበት ያላቸው ሲሆን የመጀመሪያው የቀነዓ ለሚ ጥናት ዋና ዓላማ፣ “በአሮሞ ሚቶሎጂ ይዘት ላይ ማህበራዊ ትንተና በማድረግ በአሮሞ ኅብረተሰብ ባህል ውስጥ ሚቶሎጂ የሚወጣቸውን ተግባራት ማመልከት ነው” (2010ዓ.ም፡ 22)። በዚህ መሠረት የመግለፅ ተግባር ያላቸውን የአፈጣጠር እና የአመሰራረት ሚቶችን፣ በዕለታት እና ስነከዋክብት ጥምረት ላይ የተመሰረቱ ሚቶችን፣ የእጩታ፣ የቦኩ እና የከበራ ሚቶችን በጥናቱ ተንትኗል።

የኛ ትኩረት ደግሞ የከበሩ ንዋያት ትዕምርታዊ ፍቺ ነው። በኛ ጥናት የተተነተኑት ጫጩ፣ ጨሌ፣ ሲንቄ፣ ጋዲ፣ አኮሌ፣ ጨጫ፣ ጋዮ እና ጡንጦ በቀነዓ ጥናት ውስጥ በቃላት መፍቻ ደረጃ እንጂ በትንታኔ አልቀረቡም። በተመሳሳይ የጥላሁን ተሊላ ጥናት በቱለማ አሮሞ ወቅቶች ፎክሎር አውዳዊ ጥናት ዓብይ ጉዳይ ከሆነው “መርህ/ liminality” ጋር በተያያዘ ወቅቶች ከቱለማ አሮሞ አንጻር በጥልቀት የሚገልፅ በመሆኑ ከኛ ጥናት ጋር ቀጥተኛ ግንኙነት የለውም። ቀጥተኛ ግንኙነት ባይኖረውም ግን በቱለማ አሮሞ መርህ ወቅት በፎክሎር ዘውጎች የተገለፁ ትዕምርቶችን፣ የቱለማ አሮሞን የትዕምርት አመሰራረት እና በቱለማ አሮሞ መርህ ወቅት የታዩ ጉዳዮችን በመተንተኑ ለኛ ጥናት የተሻለ ቅርበት አለው።

በሌላ በኩል፣ ብሩ (2002ዓ.ም)፣ ታቦር ዋሚ (2006 ዓ.ም)፣ ዓለማየሁ እና ሌሎች (2000ዓ.ም)፣ Dirribii (2016) በአማርኛ እና በአፋን አሮሞ ለህትመት ባበቁት የታሪክ እና የባህል መጻሕፍት ውስጥ የተወሰኑ የከበሩ ንዋያትን ስያሜ የቃላት ብዬኔ በሚመስል ደረጃ ዘርዘረዋል። አቀራረባቸው ትዕምርታዊ አይደለም፤ ትዕምርቶቹም በማን፣ ለምን፣ እንዴት እንደሚዘጋጁ እና መቼ አገልግሎት እንደሚሰጡ ከፎክሎር አንጻር አይገልፁም። ትዕምርታዊ ፍቺያቸውንም ከፎክሎር አንጻር በምልዓት አያሳዩም። እነዚህ ጥናቶች ምንም እንኳ እንስትነትን የተመለከቱ መረጃዎችን ያቀረቡ ቢሆኑም ከርዕሳቸው መገንዘብ እንደሚቻለው ከኛ ጥናት ጋር በተዘዋዋሪ እንጂ በቀጥታ የሚገናኙ አይደሉም። የቦታ እና የርዕስ ጉዳይ ልዩነቶች እንደተጠበቁ ሆነው አንዳንዶቹም ለምሳሌ Kuwee (1997) እና Jemila (2014) ጥናቶች በሲንቄ ላይ ብቻ ትኩረት አድርገው የተሰሩ ናቸው።

ትኩረቱን በቱለማ ገዳ ሥርዓት ውስጥ የሚስተዋሉትን እንስትነትን የሚገልፁ የከበሩ ንዋያት ትዕምርታዊነት በማሳየት ላይ ያደረገው የኛ ጥናት ግን ፎክሎራዊ፣ ጽንሰ ሃሳባዊ እና ንድፈ ሃሳባዊ ጉዳዮችንም በማካተት የቀረበ ነው። በተጠቀሱት ጥናቶች ውስጥ ያልተካተቱ የከበሩ ንዋያትን እንዲሁም ሚናቸውን ስለሚተነትን ይለያል። ዋናው ጉዳዮችን ትዕምርት እና ምልክት ናቸው። ጥናቶችንም ከፎክሎራዊ እና ትዕምርታዊ ዕይታ የተቃኘ በመሆኑ እንዲሁም የከበሩ ንዋያቱን ትንታኔ ከከበራ ጋር አጣምረን ስላቀረብን መለያ ነጥቦቻችን ናቸው።

የከበሩ ንዋያቱ በማን እንደሚሰሩ፣ በማን እና መቼ እንደሚያዙ ከባህላዊ ገፅታዎቻቸው ጋር በምስል አስደግፈን ማቅረባችን በተለይም በመጽሐፍ መልክ ከታተሙት የታቦር (2006 ዓ.ም)፣ የድርቢ (2016)፣ የብሩ ሥራዎች ይለያል። የኛ ጥናት ከቱለማ ገዳ አንጻር በእንስትነት ትዕምርቶች ላይ በመመስረት ዕድሜ እና ማህበራዊ ደረጃን የሚያሳይ እንዲሁም ሥርዓተ ይታን ያካተተ ጥናት በመሆኑ የራሱ የሆነ አዲስ አቀራረብ ያለው ነው። ነገር ግን በኛ ጥናት ውስጥ የተተነተኑትን ጉዳዮች ከማገልበት አንጻር የተጠቀሱት ጥናቶች ጠቀሜታቸው በእጅጉ የጎላ ነው። ስለሆነም በማጣቀሻነት ተጠቅመንባቸዋል።

4. እንስትነትን የሚገልፁ የቱላማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት የከበሩ ንዋያት ትዕምርታዊ ትንተና

የጥናቱን ትንታኔ በተመለከተው በዚህ ርዕስ ውስጥ እንስትነትን የሚያመለክቱ የቱላማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት ትዕምርቶች ተገልፀዋል። በቅደም ተከተላቸውም መሠረት ቀርበዋል።

4.1 ጫጩ - Caaccuu

ጫጩ በኦሮሞ ህዝብ ዘንድ ከገዳ ሥርዓት በተለይም ደግሞ ከዋቄፈና እምነት ጋር በተያያዘ ከሚታወቁት የከበሩ ንዋያት መካከል አንዱ ነው። በባህሉ መሠረት የተከበረ የእንስትነት ምልክት ነው። አዘገጃጀቱ እና ትርጓሜው የሚከተለውን ይዘት አለው፤ “ጫጩ የኮርማ በሬ ቆዳ ለሁለት ተሰንጥቆ፣ በላዩ ላይ ዛጎል ይሰፋል። በላዩ ላይ የሚንጠለጠለው ዛጎል እኩል ረድፍ እና ቁጥር አለው። ጫጩ እና ጨሌ የእንስት የከበሩ ንዋያት ናቸው። የእንስት መራቢያ አካል ተምሳሌት (ምልክት) ነው” (አቶ ነገሣ ነገዎ፣ 11/12/2010 ዓ.ም አዲላላ - በትርጉም የቀረበ)።

አዘገጃጀቱ እና ትርጓሜው የራሱ ደንብ እና ፍቺያዊ ሀተታ ያለው ቢሆንም ጫጩ ከነዛጎሉ የሴት ልጅ መራቢያ ወካይ ነው። በመረጃ ሰጪው የተገለፀውን ተምሳሌታዊነት አንዳንድ ጽሑፋዊ መረጃዎችም በተመሳሳይ ያጠናክራሉ፤ (ታቦር 2007ዓ.ም፣ 210)። ጫጩ የሴት ልጅን ክብር፣ ማህበራዊ ደረጃን እና ተቀባይነትን የሚገልፅ የከበረ ንዋይ ነው። በተከታይ የቀረበው ሃሳብም ይህንኑ አገላለፅ ይበልጥ የሚያጎለብት ነው፤ “የሴቶች የከበረ ንዋይ ነው። የዋቄፈና እምነት የሚከወንበት ነው። ከዚህ በተጓዳኝ ባህላዊ የውበትና የአምልኮ፣ የልምላሜ እና የትውልድ መቀጠልን የሚገልፅ ነው” (የአሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 2000፣ 232)።

ጫጩ የተለያዩ ኃይማኖታዊ ስነስርዓቶችን ለመስፈፀም የሚያግዝ በመሆኑ ይበልጡን ከዋቄፈና¹⁷ እምነት ጋር የተሰናሰለ ነው። ባህላዊ ስነስርዓቶችን እና እንደ እሬቻ ያሉ ባህላዊ ከበራዎችን በመከወን፣ በገዳ ሥርዓት ውስጥም ዕርቀ ሰላም በማውረድ፣ የጉማ ሥርዓትን በማስፈፀም ረገድ ከፍተኛ ጠቀሜታ አለው። ጫጩ በርካታ አገልግሎት አለው፤

የሴትነት ክብር መግለጫው። ጫጩ ወንዝ ወርዶ ወንዙን ያስታርቃል፤ ዝናብ ካልዘነበ ዋቃ (እግዚአብሔር) ዝናብ እዲሰጥ ያደርጋል። ሰማይ እና ምድርን ያስታርቃል። መካን የሆነች ሴት ለምና ልጅ ታገኝበታለች። ልጅ የሌላት ሴት ደግሞ የጉድፈቻ ልጅ ትወስድበታለች። የተጣሉ ሰዎችን ያስታርቃል። ጫጩ ወጥቶ አጥቶ አይገባም (አቶ ደሜ አብቹ፣ 21/01/2012 ዓ.ም አዲማ - በትርጉም ቀረበ)።

“ጫጩ ወጥቶ አጥቶ አይገባም/Caaccuun ba’ee dhabee hingalu” ሲባል፣ የወጣለትን ዓለማ አሳክቶ ይመለሳል እንጂ ሳይሳካለት አጥቶ አይመለስም፤ ጫጩን ይዞ የለመነ (የጠየቀ) አያጣም

¹⁷ ዋቄፈና በአንድ አምላክ የማመን አስተምህሮ ላይ የተመሠረተ የኦሮሞ ብሔር ነባር ኃይማኖት ነው። ይህም አይነቱ በአንድ አምላክ የማመን እምነት ጥንታዊና ለሌሎችም ኃይማኖቶች መነሻ እንደሆነ ይነገራል (ዓለማየሁ፣ 1998፣ 32፣ ሰለሞን 2010ዓ.ም፣ 41)።

የሚል ሃሳብ የያዘ ነው። በዚህም ክብሩ ከዋቁፈና እምነት ከለቻ ጋር በተጓዳኝ ይታያል። ጫጩ ወንዝ ወርዶ ወንዝን ያስታርቃል ማለት በጋው ከበረታ፣ ዝናብ ከጠፋ ለዋቃ በሚደረግ ምልጃ እና ፀሎት ዝናብ ያስገኛል ለማለት ተፈልጎ ነው። ለዚህም ምስክርነት የሚሰጡ አሉ፣ “ሲንቄ፣ አኮሌ፣ ጋዲ፣ ጫጩ ይዘን ወንዝ እንወርዳለን። ዋቃን እንለመንበታለን። ከሴንቄ ጋር ጫጩንም የገዳ ሥርዓትን፣ የፀሎት ስነስርዓትን እንከውንበታለን፤ ዝናብ ካልዘነበም እግዝአብሔርን ተማፅነን ያዘንብልናል” (ወይዘሮ ሎኒ መርጋ፣ 27/06/2011 A.L.I. ጎራ ለማን)።

ከላይ የቀረበው ገለጻ ጭምቅ ሃሳብ እንደሚያሳየው፡- ጫጩ ዋቃን ማመስገኛ እና መማፀኛ ነው፤ የሴትነት ክብር ነው፤ የከበራ መተግበሪያ ነው። የቅድስና እና የንፅህና ትዕምርት በመሆኑም በርካታ አገልግሎትም ፍቺም አለው። በዋቁፈና አስተምህሮ መሠረት ይህም ሁኔታ ዋቃን (አምላክን/ እግዚአብሔርን) በንፅህና ከማገልገል እና ከማመስገን እና ከመማፀን ጋር የተዛመደ ስለሆነም በባህሉ መሠረት ጫጩን የምትሸከም አንዲት ሴት በመልካም ስነምግባር የታወቀች እና በዚህ ባህሪዋ የተከበረች፣ የተጣሉ ሰዎችን የምታስታርቅ፣ ለራሷም በሰዎች ላይ ቁም የማትይዝ (ቁመኛ ያልሆነች) መሆን አለባት። የማታዳላ፣ ለሁሉም ሰው እኩል የሆነች ናት።

የዛጎሎቹ ረድፍ እና ቁጥር እኩል መሆንም ይህንኑ እኩልነትን፣ ሥርዓተ ስታን፣ ትውልድ እና ሀብት ማፍራትን ያመለክታል። ስለሆነም ጫጩ ለእንስነቷ፡- የክብር፣ የእሷነቷ እና የፍትሐዊነቷ መገለጫም ምልክቷም ነው። ጫጩ የመንፈሳዊነት ፀጋ፣ የኅብረተሰቡን ባህል እና ትውፊት፣ እምነት እና አስተሳሰብ በቅጡ በሚያውቅ ባለሙያ፣ በዚህ የዕድ ጥበብ ዘርፍ በሚገኝ የረዥም ጊዜ ልምድ እና ማህበራዊ አስተውሎት ባላት ሴት/ባለው ወንድ ወይም በአያንቱዎች የሚበለፀግ¹⁸ (የሚሰናዳ) ነው። በዚህ መልኩ በጥንቃቄ የበለፀገው ጫጩ ከቤተሰብ ወደ በኩር ልጅ፣ በኩር ልጅ ከሌለ ወደ ተከታዩ ልጅ ሚስት በኩል እየተላለፈ እና እየተወራረሰ የሚሄድ ነው። ቀጥሎ የሚታየው ጫጩ በአያንቱ¹⁹ አበበ የተሰራ ነው።

¹⁸ የከበረ ንዋይ በለፀገ (Ulfaan magarfame) እንጂ ተሰራ አይባልም። ተሰራ የሚለው ቃል ይበልጡን በማንኛውም ሰው፣ በማንኛውም ጊዜ እና በታ ለሚሰራው ቁሳቁስ ወይም ዕቃ (Meeshaa, mi'a) የሚያገለግል ሲሆን የከበረ ንዋይ (Ulfaa) የራሱን አገላለፅ እንዳለው መረዳት ያስፈልጋል።

¹⁹ “አያንቱ”፣ “ቃሉ” እና “አባ ሙዳ” የተሰኙት ስያሜዎች በአቻነት የሚያገለግል ሲሆን፣ ትርጓሜውም የዋቁፈናን እምነት አስተምህሮ የሚያውቅ እና እምነቱን የሚመራ አባት ማለት ነው። በአሮሞ እምነት መሠረት ድሮ ቃሉ ከሰማይ የወረደ ቅዱስ ነው ተብሎ ይታመናል (አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ)።

ፎቶ 1. በአያንቱ (ቃሉ) አበበ ታዬ የተሰራው ጫጩ የፊት እና የኋላ ገፅታ በሰኑት 05/02/2012 ዓ.ም

በዚህ ጫጩ አናት ላይ የምትታየው ፀሐይ ናት። ፀሐይ ለዓለም ብርሃን የምትለግስ ናት። ከፀሐይዋ በታች በእጁ ወዴቻ የያዘ የአባ ገዳ ምስል በወካይነት ይታያል። ኦዳ ደግሞ የኦሮሞ ህዝብ ትዕምርት ነው፤ ቅዱስ ዛፍ ነው። የኦሮሞ ህዝብ በገዳ ሥርዓት እና በአባ ገዳ የሚተዳደር መሆኑን ያመለክታል። ከፊትና ከጀርባ ያለው ጫጩ ርዝመት እና ስፋት፣ የተጌጠበት ዛጎል እኩል ነው። ተመጣጣኝ ነው። ከፊት አባ ገዳ እንዳለው ሁሉ፣ በእኩልነት ከጀርባ ሀደ' ሰንቁ (Haadha siinqee) አለች።

ሀደ' ሲንቁ የአባ ገዳው ሚስት ናት። አባ ገዳው የገዳ አባት፣ የገዳው መሪ እንደሆነ እርሷም የገዳ እናት “እመ ገዳ” ናት ማለት ነው። የቅርፅ እና የቁጥር መጠኑ እኩል የመሆን ሚስጠርም እንደተገለፀው ይህንኑ ሥርዓተ ሥታዊ አተያይ እውን የሚያደርግ ነው። በንዑስ ርዕሱ ከተጠቀሰው የጫጩ ክብር በተጨማሪ በፎቶግራፍ ተደግፎ በቀረበው መሠረት የቱለማ ኦሮሞ ህዝብ የጥበብ እና የፈጠራ ውጤት ማሳያ ጭምር ነው። አሰራሩ እና ቅርፃዊ መዋቅሩ ከቦታ ቦታ፣ ከሰው ሰው መጠነኛ ልዩነት ቢኖረውም፣ በጭብጣዊ ይዘቱ የህብረተሰቡን ባህል እና ትውፊት፣ እምነትና ፍልስፍና የሚያንፀባርቅ ነው።

ጫጩ በወንዝ እና በተራራ ላይ ለሚደረግ የምስጋና እና የምልጃ ፀሎት፣ ለተለያዩ እምነታዊ ተግባራት እና ለዕርቀ ሰላም፣ ለሥርዓተ ከበራ ካለው አገልግሎት ባሻገር በቤት ውስጥም እንደ አቴቱ ለመሳሰሉ ኃይማኖታዊ ክዋኔዎች መከወኛነት ይጠቅማል። በባህሉ መሠረትም አንዲት መሃን

ሴት ልጅ እንድታገኝ በጫጩ ይጸለይላታል፤ ዋቃ ማህፀኗን እንዲያለመልመው ይለመንላታል። ይህም የመውለድ ጉዳይ ካልተሳካላት ጫጩ ተሽክማ ልጅ ካላት ሴት የጉዲፈቻ ልጅ ትለምናለች። በባህሉ መሠረትም ይሰጣታል። በዚህም ምክንያት በልጅ ማጣት የተነሳ በባል እና ሚስት መካከል በሚፈጠር አለመግባባት ሳቢያ ትዳሯ እንዳይፈረስ፤ ማህበራዊ ህይወቷም እንዳይናጋ ጫጩ ትልቅ ሚና አለው። ስለሆነም ጫጩ ለእንስቷ መለያ ትዕምርትም፣ ክብሯም ጌጧም ነው። የማህበራዊ ደህንነት ዋስትናዋም ጭምር ነው። የህዝቡን ትውፊት እና እምነትም የሚያንፀባርቅ ነው። በጥናቱ ትንታኔ እንደተገለጸውም በጉዲፈቻ፣ በጉማ ሥርዓት እና በዕርቅ ስነስርዓት ወቅት ጫጩ እና ከሌላ ብዙውን ጊዜ ሳይነጣጠሉ በአቻነት²⁰ ሲቀርቡ በመስክ በነበረን ቆይታ ተመልክተናል። በዚህ ንዑስ ርዕስ አፅንቶ የሚሰጠው ጉዳይ ጫጩ ከነዛጎሉ የእንስትነት (የሴትነት) ትዕምርት ነው። አሁን አሁን ወንዶችም በአልባሳት ላይ ዛጎልን በፋሽን መልክ በጌጥነት ሲጠቀሙ ይስተዋላል። ባህሉን የሚያውቁ አዛውንቶች ግን ትክክል እንዳልሆነ ይናገራሉ። “ወንድ ዛጎል አያደርግም። ዛጎል የሴት ነው። ጨሌም የሴት ነው። ይህ ትክክል አይደለም፤ ባህላችን አይደለም” (አቶ ነገሣ ነገሥ 23/11/2014 ዓ.ም ቢሸፍቱ)። በተሰመሳሳይ ጨጭ እና ሲንቄን መያዝ የማይገባቸው ያልተዳሩ ትናንሽ ታዳጊ ህፃናት እና ወጣቶች ሲጠቀሙ ይስተዋላል። ይህ ዓይነቱ አጠቃቀም ትክክለኛውን ትርጓሜ ያዘንፋል። በዚህ ረገድ ሊወሰድ የሚገባው መፍትሔ በይሁንታ መልክ ቀርቧል። ቀጣዩ ርዕስ ጨሌን የተመለከተ ነው።

4.2. ጨሌ - Callee

ጨሌ የተለያዩ መጠን እና ቀለማት ያለው፣ ከተለያዩ ማዕድናት ወይም የከበረ ድንጋይ (ክቡር ድንጋይ) የሚሰራ ሲሆን በክር፣ በሲር (ጅማት)፣ በቀጭን ቆዳ፣ ሽቦ ወዘተ. ላይ ተጠልፎ በግንባር፣ በፀጉር፣ በጆሮ፣ በአንገት፣ በደረት፣ በእጅ ላይ የሚደረግ ወይም የሚጠለቅ ነው። የኢትዮጵያ ቋንቋዎች ጥናትና ምርምር ማዕከል (1993፣ 564)፣ “ጥቃቅን እና ክብ ሆኖ ከመስታወት ማዕድን በተለያዩ ቀለማት የተሰራ፣ በክር ተሰክቶ የሚያያዝበት ቀዳዳ ያለውና ለአምልኮት፣ ለጌጥ የሚጠቀሙበት ዶቃ መሰል ጌጥ” በማለት ተቀራራቢ ብያኔ ሰጥቷል።

በቱለማ አሮሞ ዘንድ በሚሰጠው ፍቺ መሠረት የእንስትነት፣ የወላድነት፣ የሙብዛት እና የትውልድ ሐረግ ቀጣይነት ትዕምርት ነው። በቀረበው ሐተታ መሠረት በገዳ ሥርዓትና በዋቅሬና እምነት መሠረት ለህፃናት፣ ላላገቡ ወጣት ሴቶች እና ላገቡ ሴቶች ጌጥም፤ የከበረ ንዋይም፣ ክብርም ነው። “ጨሌ ባህላዊ ጌጥ ነው፤ የታፈረ ነው፤ በፀጋ የሚቀበሉት የከበረ ንዋይ ነው፤ የተከበረም ነው። ስለዚህ ጨሌ ያደረገች አንዲት ሴት ክብረት ናት። ጨሌ አድርጋ የምትጓዝ ሴት የታፈረች ናት። የተቀሩት የከበሩ ንዋይት የተከበሩ እደሆኑ ሁሉ ጨሌም የታፈረ (የተከበረ) ነው ማለት ነው” (አቶ ደሜ አብቺ፣ 21/01/2012 ዓ.ም አዳማ - በትርጉም የቀረበ)።

ዛጎል እና ጨሌ በአሮሞ ሴቶች ዘንድ የእንስትነት መገለጫ ናቸው። ቀጥሎ የሰፈረው ሃሳብም የቀረበውን የጨሌ ምንነት ገለፃ ይበልጥ የሚያጠናክር ነው። “ጨሌ እንደ ጫጩ ሁሉ የውበት እና የመራባት ትዕምርት (ምልክት) ነው። ሴቶች ዋቃን ልጅ እና የቀንድ ክብት ስጠኝ ብለው የልመና

²⁰ የጫጩ እና የከለቻን አቻዊ አገልግሎት በተመለከተ የእንስትነት ትዕምርቶቹ ከሥርዓተ ሥነ ስነ ስርዓት በተሰኘው ርዕስ ውስጥ ተጨማሪ ሃሳብ ቀርቧል።

በቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት እንስትነትን የሚገልፁ የከበሩ ንዋያት - ገናኖው & ታደሰ

እና የምኞታቸውን ተስፋ ህብረ ቀለማት ያላቸውን ጨሌ አሰባጥረው በመደባለቅ አስውበው በአንገት ያንጠልቁታል፤ በግንባር እና በራስ ላይ ያደርጉታል” (Dirribii 2011: 51)።

ከድርቢ ጽሑፍ መረዳት እንደሚቻለው አገልግሎቱ ሁለት ዓይነት ነው። አንደኛው ጌጥ ነው፤ ሁለተኛው ከዋቄፊና እምነት ጋር በተያያዘ የከበረ ንዋይ - ‘ኡልፋ’ ነው። ለጌጥ የሚውለው ጌጥነቱ ለሰው ልጅ ብቻ አይደለም። የእንስቶች መጠቀሚያ የሆኑትን ልዩ ልዩ የከበሩ ንዋያት እና የቤት ዕቃዎች ለምሳሌ ጨፎ፣ አኮሌ ባህላዊ ቁሶችን ለማስገባትም የሚያገለግል በመሆኑ ጨሌ አገልግሎቱ ፈርጆ ብዙ ነው። ጨሌ የዕድሜ ደረጃ መግለጫም ነው። ልጅነትን፣ ልጃገረድነትን (ድንግልናን)፣ ያልተዳረገ መሆኑን ያመለክታል። በጸሐፊው ከተጠቀሱት የትዕምርትነት መግለጫዎች መካከል የልጅነት መለያ ምልክት የሆነው የጨሌ ዓይነት አንዱ ነው። በቱለማ ኦሮሞ ዘንድ በተለይም በገጠር አካባቢ ህፃን ለሆነች ሴት ልጅ “ገፍተራ/ Gaftaraa” የተሰኘው የጨሌ ጌጥ ከላይኛው አናቷ መሀል ለመሀል ፀጉር ላይ ይታሰርላታል፤ በአንገቷም ላይ አንድ ነጠላ/ ንጥል ጨሌ ይደረግላታል፤

ፎቶ 2. ህፃን ጊሹ ነሞ ገፍተራ ጨሌ በአናቷ ላይ አድርጋ-ቦራ ወረዳ ዳሎታ ቀበሌ 14/ 01/ 2012 ዓ.ም።

በምስሉ የሚታየው የአናት ላይ ገፍተራ እና ባለ አንድ ዙር ነጠላ ጨሌ የህፃንነቷ መግለጫ ነው፤ መታወቂያም ነው። ሁለተኛው የጨሌ ዓይነት ወጣት ልጃገረዶች የሚያገለግሉት “Callee dubaroo/ የልጃገረዶች ጨሌ” በመባል የሚታወቀው ነው። የልጃገረድነት/ የድንግልናነት ትዕምርት ነው። አንዲት ኮረዳ ይህን ጨሌ አድርጋ ስትታይ እንዳላገባች (እንዳልተዳረገች)፤ ድንግል እንደሆነች ይታሰባል። ይኸውም የልጃገረዶች መለያ የሆነው ጨሌ እንደሚከተለው በፎቶግራፍ ቀርቧል፤

ፎቶ 3. በሦስት ነጠላ እና አዝራር (የልብስ ቁልፍ) የተሰራ የልጃገረዶች ጨሌ 2013ዓም - ገፈርስ ኮርማ

የልጃገረዶች ጨሌ ለልጃገረዱ አንገት እንዲበቃ ተደርጎ በልኳ በሦስት ንጥል፣ የተለያዩ ቀለማት ባላቸው ጨሌዎች የሚሰራ የድንግልናዋ ምልክት ነው። ጨሌው እንዳይረግፍም ከጫፍ እና ጫፍ እንዲሁም ከመሃል ደጋፊ የሆነ አዝራር ይበጅላታል (ራግዱ ጨሌ፣ 2013ዓ.ም - ገፈርስ ኮርማ)። የልጃገረዶች ጨሌ በአሁኑ ወቅት በከተማም ሆነ በገጠር በተለያዩ ቅርፅ እና ዲዛይን ይሰራል። ከነዚህም መካከል በግንባር እና በአንገት ላይ የሚታሰረውን ባለ ዘርፍ (መነሳንስ) ጨሌ መጥቀስ ይቻላል። ይህ ጨሌ በይበልጥ የገዳ ሥርዓት ሰንደቅ ዓላማ መልክ በሆኑት ሦስቱ ቀለማት ጥቁር፣ ቀይ እና ነጭ እንዲሁም በተለያዩ ህብረ ቀለማት ባላቸው ጨሌዎች ተጊጦ የሚሰራ ነው። ለዚህ ዓይነቱ ጨሌ ተከታዩ ፎቶግራፍ አብነት ይሆናል።

ፎቶ4. ኩላኒ ገበየሁ - በ2011ዓ.ም በቢሾፍቱ በተከበረ የእንግጫ በዓል ወቅት

“የልጃገረዶች ጨሌ/ Callee dubaroo” ያላገባች ድንግል ሴት ትዕምርት መሆኑ ተገልጿል። ይህን የልጃገረድነት ጨሌ ለመጀመሪያ ጊዜ የምትሰራላት ወላጅ እናቷ ናት። ኮረዳዋ ዕድሜዋ ደርሶ ስትዳር የልጃገረድነት ትዕምርቷ የሆነውን ይህን ጨሌ ፈታ ሌላ ጨሌ ጨምራ ታስፋፋዋለች፤ ወደ

በቱለማ አሮሞ ገዳ ሥርዓት እንስትነትን የሚገልፁ የከበሩ ንዋያት - ገናናው & ታደሰ

ታች ታረዝመዋለች። ይኸውም መዳሯን፣ ወደ ቀጣዩ የህይወት እና የኑሮ ምዕራፍ መሸጋገሯን የሚያመለክት ነው።

ወይዘሮ ራግዱ ፎሌ፣ አሾሬ ቦቤ፣ ማቲሌ ቦንሳ፣ ሎኒ መርጋ እንደሚሉት፣ አንዲት ሴት ተድራ ወደ ባሏ ቤት ስትገባ ለጨሌ መስሪያ የሚሆነውን ግብዓት ገዝታ፣ ባህል እና ወጉን በጠበቀ መልኩ ሰርታ የምትሰጣት የባሏ እናት (አማቷ) ናት። ይህን ጨሌ አድርጋ ስትታይም ድንግል አይደለችም፤ ተድራለች ተብሎ ይታሰባል፤ ይታወቃልም። ይህም የጋብቻ እና የአቴቴ ትዕምርት የሆነውን ጨሌ የሚመለከት ሲሆን በሁለት እጥፍ ተጠልቆ በአንገት ወደታች የሚለቀቀው የጨሌ ዓይነት ነው። እንደተገለጸው በዋቄፋና እምነት መሠረት የአቴቴ²¹ ወይም የቦረን እናት ጨሌ (Callee Haadha Booran) በመባልም ይታወቃል።²²

ፎቶ 5. ከግራ ወደ ቀኝ የወይዘሮ ማቲሌ ቦንሳ ጨሌ፣ ወይዘሮ ሞሌይቶችውን አድርገው ቦራ ጎራ ለማን በተባለ ሥፍራ - 27/06/2011 ዓ.ም

²¹ በአሮሞ የዋቄፋና እምነት መሠረት አቴቴ ለሴቶች ተራዳዊ የሆነች እንስት መለኮት /አምላክ ወይም የእንስት ጠባቂ መልዓክ/ Ayyaana dubartii እንደሆነች ይታመናል። በቱለማ አንዳንድ አካባቢዎች አቴቴ ማረም (Ateetee Maaram) ወይም አቴቴ ሀደ' ቦረን (Ateetee Haadha Booran) በመባል ትታወቃለች።

²² የኔዓለም (2000ዓ.ም፡ 50) ከዘረዘረቻቸው የአርሲ ያገቡ ሴቶች የጨሌ አይነቶች መካከል፡- የግንባር ጨሌ -“ጨሌ አዳ (Callee Addaa) እና ጨሌ ጃሪ/ ጨሌ ፋጢሜ (Callee Jaarii Callee Faaximee)” በዚህ ጥናት ከተጠቀሱት ጨሌ አዳ እና ጨሌ አቴቴ ጋር በአገልግሎት ይቀራረባሉ።

የአቴቴ ጨሌ ወይም የቦረን እናት ጨሌ በተለያዩ ስያሜዎች ይታወቃል። ከነዚህም መካከል የጉዬ ዱላ ጨሌ (Callee Guyyee Duulaa)፣ ጨሌ ኢላንሱ (Callee Illaansuu)፣ ጨሌ ሀራ (Callee Haraa) ጨሌ ሎኒ (Callee Loonii) በመባል የሚታወቁት ተጠቃሽ ናቸው (ራግዱ ፎሌ፣ 2013ዓም - ገፈርሰ ኮርማ፣ አቶ ደሜ አብቸ፣ 21/01/2012 ዓ.ም - አዳማ)።

ከመረጃ አቀባዮቹ በተገኘው ማህበራዊ ፍቺ መሠረት የጉዬ ዱላ ጨሌን የምታደርግ እናት ልጇ ወደ ዘመቻ ወይም አደን በሄደ ጊዜ በአንገቷ አድርጋው፣ የአቴቴ ክዋኔን በመከወን ፈጣሪዋን/ ዋቃን ትለምናለች። የጉዬ ዱላ አቴቴ - የጦርነት አምላክ ናት ተብሎ ይታመናል። እንዲሁም በመሆኑ ወደ ዘመቻ ወይም አደን የሄደ ልጇ በሰላም እና በድል እንዲመለስላት የምትጠይቁበት የጨሌ ዓይነት ነው። ሁለተኛው የአቴቴ ጨሌ ዓይነት ቀደም ሲል እንደተጠቀሰው ጨሌ ኢላንሱ የሚሰኘው ሲሆን አንዲት ነብስ ጡር ሴት ምጥ ሲይዛት ምጥ እንዳይበዛባትና እንዳይበረታባት፣ ወዲያውኑ በሰላም እንድትገላገል በአቅራቢያዋ ያሉ ሴቶች አድርገውት አቴቴን የሚማግጡበት ነው። ሌላኛው የጨሌ ዓይነት ጨሌ ሀራ ነው። ይህ ጨሌ መስከረም ሲጠባ፣ የከረምት ወራት አልፎ የፀደይ ወራት (Birrtaa) ሲገባ በመልካ (ሆራ/ሐይቅ) ላይ ለሚከናወን የምስጋና በዓል (የእጩ በዓል) የሚደረግ ነው። ጨሌ ሎኒ በበጋ ወራት የዝናብ ወቅት ሲረዝም፣ ወንዞች ደርቀው የቤት እንስሳት እና ሰው የሚጠጡት ውኃ ጠፍቶ ድርቅ (በጋ) በሚበረታበት ወቅት ተደርጎ ፈጣሪ ዝናብ ምህረቱን እንዲያወርድ፣ ዘንቦም መሬትን እንዲያርስ፣ ሣር አብቅሎም ፍጥረታቱን እንዲመግብ በመልካና በተራራ በሚደረግ ፀሎት የሚላመኑበት ነው። በዚህም አግባብ ጨሌ ለእንስቷ ከጌጥም ባሻገር የእምነት፣ የቅድስና፣ ከተፈጥሮና መንፈሳዊነት ጋር የተያያዘ የከበረ ንዋይ መሆኑን ያመለክታል።

የሴቶች ክብር እና የዋቄፈና እምነት መግለጫ የሆነው የአቴቴ ጨሌ እንስቷ የተዳረች ወይም ያገባች መሆኗን ያመለክታል። በንዑስ ርዕሱ የቀረበውን ሃሳብ ለማጠቃለል ያህል የአቴቴ ወይም ያገባች ሴት መለያ የሆነው ጨሌ አንዲት ሴት በተለያዩ የዋቄፈና፣ የፀሎት ስነስርዓት እና የገዳ ከበራዎች እዲሁም ጫጩ ይዛ ሰዎችን ለማስታረቅ ስትሄድ የምትጠቀምበት ነው። ጨሌው በቀኝ እና በግራ አራት አራት በድምሩ ስምንት ዙር²³ ያለው ነው። የአቴቴ ጨሌ በበኩር (Angafa/ ታላቅ)²⁴ ልጅ ሚስት በኩል ከትውልድ ወደ ትውልድ የሚተላለፍ ነው። ከባል ቤተሰብ በውርስ የሚተላለፈው ጨሌ እንደሁኔታው እስከ ዘጠኝ ቤት (ዘጠኝ ትውልድ) ሊደርስ ይችላል። ይህም ትውፊታዊ አሰራር አንድ ቤተሰብ ብዛቱ ከየት ተነስቶ የት እንደሚደርስ ለማወቅ የሚያስችል ሲሆን፣ ዘጠነኛው ትውልድ ላይ ሲደርስም ቤተሰቡ ወደ ንዑስ ጎሣ ያድጋል። በዘጠኝ ትውልድ ቅብብሎሽ እየተላለፈ የመጣው ጨሌም አዲስ ለሚመሰረተው ጎሣ የከበረ ንዋይ (Ulfaa gosaa) ይሆናል። በዚህ ሳቢያ የእንስትነት ትዕምርት ወይም ምልክት ብቻም ሳይሆን መዝገብ ትውልድ ነው። የትውልድ መዘከሪያ እና ማስታወሻ ነው። የአያት፣ ቅድመ አያት (Akaakoo Abaaboo) ቅርስ ይሆናል።

²³ የአቴቴ ጨሌ ባለ ስምንት ዙር፣ የአቴቴ ፈጫሳ ክዋኔ ሰስምንት ጊዜ መሆን ከገዳ ሥርዓት ስምንቱ ዓመት የሥልጣን (የአስተዳደር ዘመን) ጋር የሚያያዝ ስለመሆኑ ይነገራል።
²⁴ በአሮሞ ባህል ብኩርና (Hangafummaa) ትልቅ ዋጋ ስላለው የከበሩ ንዋያቱንም የላቀ ክብር ይገልጻል።

4.3. ሲንቄ - Siinqee

በቱለማ ገዳ ሥርዓት መሠረት አባ ገዳ (ሆሮሮ ገዳ)፣ አባ ወዴቻ (ኡሌ ወዴቻ) እንደሚይዙት ሁሉ ሀደ' ሲንቄ (Haadha Siinqee) በበኩሏ ሲንቄ ትይዛለች።

ሲንቄ ቀጭን፣ ረዥም እና ቀጥ ካለች የሰፋ (Haroojecha) ወይም የወይራ (Eejersa) ዛፍ እንጨት ተመርጦ የሚሰራ ያገባች ሴት የከበረች ንዋይ ናት “በእንስቷ ቁመት ልክ ተዘጋጅታ ለሴት ሙሽራ በሠርጓ ዕለት ከጨጮ ጋር የሚሰጣት ሲሆን ያገባች ሴት መለያ እና መታወቂያ ምልክት ናት፣ ያላገባች ሴት ሲንቄን አትይዝም። እኔ አሁን ልያዝ ብል መያዝ አልችልም። ህጉ ይከለክለኛል። የተዳርኩ ዕለት እንጂ ከኔ ላይ አያምርም። ባህሉንም ማባላሽት ይሆናል” (ወ/ሪት ኩሜ ተሾመ፣ 06/12/ 2010 ዓ.ም ቢሾፍቱ - በትርጉም የቀረበ)።

ሲንቄ የእንስትነት የከብር ትዕምርት፣ ሴቱ ያታን ትወክላለች። ለተባለው ዓላማ ከሰፋ ዛፍ ተቆርጦ የሚሰራው አዲስ ሲንቄ ከዛፉ ዓይነት የተነሳ ወደ ቢጫነት የሚያደላ ሲሆን፣ በጎጆ ቤት ጣሪያ ላይ ተደርጎ የምድጃ እሳት ጭስ እንዲያገኘው ይደረጋል። እየዋለ ሲያድር፣ እየቆየ ሲሄድ ወደ ቅላት እና ጥቁረት ይቀየራል። በቂቤ ወይም በስብ ተወልውሎም ውበት እንዲኖረው ይደረጋል። የቀረበውን ገለጻ የሚወክል ሲንቄ በተከታዩ ፎቶግራፍ ተመልክቷል።

ሲንቄ ጫጩ

ፎቶ6. ጫጩ እና ሲንቄ የያዙ የቱለማ እንስት (ሀደ' ሲንቄ) ከባለቤታቸው (አባ ወዴቻ) ጋር ከህዝቡ ፊት ሆነው ወደ ሆራ ሀርሱዲ ሲጓዙ የሚያሳይ ቢሾፍቱ-24/01/ 2012 ዓ.ም

በቱለማ ገዳ ሥርዓት የሰማይ እና ምድር ሕግ²⁵ ሴት ክብርት ናት፤ ሲንቄ ይዛ የምትጓዝ ሴት ደግሞ ትልቅ ክብር አላት። ምክንያቱም ሲንቄ በራሷ ክብርት ናት። የሴቷም የክብር እና የኃይል (የሥልጣን) መግለጫ ናት። ትዕምርትም ናት። ከዚህ መሰሉ አገልግሎት አንጻር ሲንቄ እንደ አንድ የኦሮሞ ሴቶች ተቋም የሚቆጠር፣ የሴቶች ኃይል እና ምልክት መሆኗን የተለያዩ አጥኚዎች ገልጸዋል (Jemila, 2014: 47; Kuwee 1997, 118)።

ከቤተሰብ ቤተሰብ፣ ከአካባቢ አካባቢ የሚፈጠር ልዩነት ታሳቢ ቢደረግም ይበልጡን ግን ሲንቄ በልጅቷ እናት ተዘጋጅታ በሠርጓ ዕለት ለሙሽራዋ ይሰጣታል የሚለው ሐሳብ ሰፊ ተቀባይነት ያለው መሆኑን መገንዘብ ይቻላል (ወ/ሪት ኩሜ ተሸመ፣ 06/12/ 2010 ዓ.ም ቢሸፍቱ)። ሲንቄ ጠብ፣ ጦርነት (ጥል፣ ግጭት) የማቆም ኃይል ስላላት የእርቅ እና የሰላም ትዕምርት ናት። ከዚህ ክብር በመነሳት ምንም እንኳን ቢቸኩሉና ቢጣደፉ ሲንቄ ይዛ የምትጓዝን ሴት በአክብሮት ቆመው ያሳልፏታል እንጂ መንገድ አያቋርጧትም (አቶ ቡላ ሀዬ፣ 11/01/2012 ዓ.ም መቂ)። እንደ መረጃ አቀባይ ገለፃ ጉዞዋን (መንገዷን) ካቋረጧት ነውር ነው፤ የጎብረተሰቡንም ደንብ ማፍረስ ነው። ምናልባትም በተለየ ሁኔታ አቋርጠዋት ለማለፍ የሚቻለው ባለሲንቄዋ ሴት የይለፍ ፍቃድ ከሰጠች ብቻ ነው። አለበለዚያ ክብረ ነክ ድርጊት በመሆኑ ተጠያቂነትን፣ ቅጣትን ያስከትላል። ሲንቄ ዕርቅ የምትፈጥረው በሰው እና በሰው መካከል ብቻ አይደለም። ዝናብ ሲጠፋ ሀደ' ሲንቄዎች ወደ ወንዝ ወርደው ስለሚጸልዩ፣ ጸሎታቸውንም እግዚአብሔር ሰምቶ ዝናብ ያዘንብላቸዋል ተብሎ ስለሚታመን ስንቄ ሰውን ብቻ አይደለም ሰማይና ምድርን በማስታረቅ ረገድ ትልቅ ድርሻ አላት፤ Namaa miti, waaqaa fi lafa araarsuu keessatti siinqeen ga'ee olaanaa qabdi ይባላል። በዚህም ሳቢያ የገዳ ሥርዓትን ለመከወን፣ የዋቅፈና ስነስርዓትን ለማስፈጸም፣ ዋቃንም በመማፀን ዝናብ ምህረት ለማግኘት ከተጠቀሱት የከበሩ ንዋይት ጋር ሲንቄ የጎላ ሚና አላት። የቀዳማይ እና ካልዳይ መረጃዎችን በማጣቀስ የተዘረዘሩትን የሲንቄ አገልግሎቶች በአምስት²⁶ ምድብ መግለፅ ይቻላል።

1. ጦርነት (ግጭት፣ ጠብ) በተነሣ ጊዜ ሀደ' ሲንቄዎች እልልታ እያሰሙ በጦርነቱ (በግጭቱ፣ በጠቡ) መሀል ገብተው ያስቆማሉ። ይህን እልልታ ቸል የሚል ካለ በገዳ ሥርዓት ችሎት ይቀጣል (አቶ ቡላ ሀዬ፣ 11/01/2012 ዓ.ም መቂ)። ነገር ግን በእናቱ የሚጨክን ወገን ስለሌለ፣ ሥርዓት እና ደንቡም ስለማይፈቅድ ጦርነቱም (ግጭቱ፣ ጠቡ) ወዲያውኑ ይበርዳል። ስለሆነም ሲንቄ ጦርነት የማስቆም፣ ዕርቅ ሰላም እንዲካሄድ... የማድረግ አቅም አላት ማለት ነው።

2. በባህሉ መሠረት ሲንቄን መያዝ የምትችለው ያገባች ሴት ናት። ነገር ግን ያልተዳረች ኮረዳም ሲንቄን የምትይዝበት አጋጣሚ ይኖራል። ይኸውም አንድ ወንድ ያማረችውን፣ ቀልቡ የወደዳትን ሴት ማግባት እንደሚችል ሁሉ፣ አንዲት ልጃገረድም የሲንቄን ኃይልና ክብር ተጠቅማ ቀልቧ የፈቀደውን ወንድ መርጣ ማግባት ትችላለች። ይኸውም ድፍን ቡና፣ ለምለም ሣር (እሬቻ)፣

²⁵ “ዋቃ/ አምላክ ክብር ነው፤ መሬት ክብርት ናት፤ አባት ክብር ነው፤ እናት ክብርት ናት፤ ተራራ ክብር ነው፤ ጅረት ክብርት ናት የተሰኙት ናቸው (አቶ ጣፋ ቡዳዳ፣ 03/10/2010ዓ.ም ደክ ኮራ)።

²⁶ አከፋፈሉ (አቶ ቡላ ሀዬ፣ 11/01/2012 ዓ.ም መቂ) በሰጡት መረጃ ላይ የተመሠረተ ነው።

እምቧይ እና ሲንቄ²⁷ ይዞ ከልጅየው ቤተሰብ ቤት ትሄዳለች (አቶ ቡላ ሀዬ፣ 11/01/2012 ዓ.ም መቂ)፡
፡ የመጣችበትን ምክንያት ስትጠየቅም፡ “Seenee hinba’u; taa’ee hin ka’u/ ገብቼ አልወጣም፤
ተቀምጬ አልነሳም” በማለት ፍላጎቷ እና ምርጫዋ የወደደችውን ልጅ ማግባት እንደሆነ
ትናገራለች፡፡ “እምቧ ልጃችንን አታገቢም” አትባልም፤ እንዲህ ማለት ነው፡፡ “በዚህ ዓይነት
የመጣችውን ማባረር በባህሉ ውስጥ ሐራም ተደርጎ ስለሚወሰድ፣ ልጅቷን መቀበልን ባህሉ
ስለሚያስገድድ ጋብቻው ይፈፀማል” (ሙሉጌታ 1997:27)፡፡ የሕጋዊ ጋብቻ ትዕምርት የሆነችውን
“የረኮ በግ (Rakoo/ረኮ)” ያርድላታል፡፡ ባልም ይሆናታል፡፡ ይህ የጋብቻ አይነት “Aseennaa/
አሴና” ይሰኛል²⁸፤ በአማርኛ ወደ ገብ ሊባል ይችላል፡፡

3. አንዲት ሴት ተድራ በአምስተኛው ቀን መናገር ያልጀመረ ሕፃን ልጅ ተሸክማ፣ ሲንቄዋን ይዛ፣
ጨሌዋን አድርጋ በቤተሰቡ በረት ውስጥ ከሚገኙት ጊደሮች የፈለጋትን፣ መልኳ ያማራትን መርጣ
እንደ ቤተሰቡ (እንደ ልጅየው) ሀብት አንድም፣ ሁለትም፣ ሦስትም፣ አራትም፣ አምስትም ጊደሮች
በሲንቄዋ ትካለች፡፡ ከዛን እለት ጀምሮ ጊደሮቹ የራሷ ሀብት እና ንብረት ይሆናሉ፡፡ በዓመቱ አሷም
ጊደሮቿም ይወልዳሉ፡፡ እርሷም በተራዋ ከባሏ ተማክራ ከተወለዱት ጥጆች መሃል በሲንቄዋ ነክታ
ለልጇ በስጦታ ትለግሳለች፡፡ ይህም ልገሳ በአፋን አሮሞ “አንዱ/ራ/ Andhuuraa” ተብሎ የሚታወቅ
ሲሆን፣ የልጅየው/ የልጅቷ የግል ሀብት ነው፡፡ በዘመኑ ቋንቋ ከልጅነት ዕድሜ የሚጀመር የልጆች
የባንክ ሒሳብ ቁጠባ ማለት ይሆናል፡፡

4. የበጋው ወራት ከተራዘመና ድርቅ ከተከሰተ ሴቶች ሲንቄያቸውን ይዘው በእልልታ ወንዝ
በመውረድ በአባሯ እግራችን ነው የመጣነው፤ በዝናብ መልሰን በማለት ይፀልያሉ፡፡ በዚህ የፀሎት
እና የልመና ስነስርዓት ላይ ወንዶች አይሳተፉም፡፡ ፈጣሪያቸውን እንደተማፀኑትም በአባራ
እግራቸው ሄደው በዝናብ ሲመለሱ ይስተዋላል፡፡ ዝናብ ይዘንባል፡፡²⁹

5. አንዲት ሴት ያለ ፍላጎቷ ባለቤቷ ቢደፍራት፣ በተለይም ደግሞ በአራስነት ጊዜዋ ወገቧ
ሳይጠነክር³⁰ ያለ ፍቃዷ በመጠጥ ስሜት ወይም በኃይል ቢደፍራት በምታሰማው እልልታ ወይም
በምታቀርበው ስምታ መሠረት የሰፈሩ ሴቶች ከርሷ ጋር “እልልል...” እያሉ ተቃውሟቸውን
ያቀርባሉ፡፡ ይህም የእልልታ ድርጊት “የሲንቄ ጩኸት/ Iyya Siiqqee” (Kuwee 1997, 128)
የሚባል ሲሆን እንስቶቹ በአካባቢው ወደሚገኘው የገዳ ዳኛ አበሴር (Abba Seer/ Abbaa
Seeraa) ሄደው በማስፈረድ ባልየው ኮርማ በሬ እንዲቀጣ ይደረጋል፡፡ ሴቶቹ ኮርማ በሬውን
አሳርደው እና ጠብሰው ይበላሉ፤ የታረደውንም ኮርማ ቆዳ በመሰንጠቅ ተከፋፍለው ሲንቄያቸው
ላይ በምልክትነት ያስራሉ፡፡ ባልና ሚስትም ታርቀው፣ ተመርቀው፣ ሁሉም በደስታ ወደየቤታቸው
ይመለሳሉ (አቶ ቡላ ሀዬ፣ 11/01/2012 ዓ.ም መቂ)፡፡ በትንታኔው እንደታየውም ሲንቄ ዘርፈ ብዙ

²⁷ ድፍን ቡና የእንስትነቷ ወግ፣ ለምለም ሣር (ኢሬቻ) የምሥጋና፣ የተማፅና እና የዕርቅ፣ እምቧይ የወላድነት እና የመብዛት፣ ሲንቄ የሴቶች ኃይል እና የሥልጣን ትዕምርት እንደሆኑ ይታሰባል፡፡

²⁸ ሙሉጌታ (1997ዓ.ም.፡ 27) ይህ አይነቱ ጋብቻ አሊጦ (Olixoo) እንደሚባል እና ከጊዜ ወደ ጊዜ እየቀነሰ መምጣቱን ገልጿል፡፡ ይህም ቃል ከአሴና (Aseennaa) ጋር ተመሳሳይነት ያለው ነው፡፡

²⁹ ይህም በተግባር የሚያጋጥም ሲሆን ብዙውን ጊዜ ወዲያውኑ አልያም በበነጋው እንደሚዘንብ ይነገራል፡፡ ካባህል እና ከአምነት (ሀገረሰባዊ አምነት) ጋር የተሰናሰለ ነው፡፡

³⁰ ወገቧ ሳይጠነክር ግብረ ሥጋ አለመፈፀሟ ከጤናም ጎን ለጎን ትንሽ ሳትሰነባበት ወዲያውኑ እንዳትፀንስ እና ላይ በላይ ልጅ እንዳትወልድ ወይም የዕፎይታ (የዕረፍት) ጊዜ አንድታገኝ ያግዛታል ተብሎ ይታሰባል፡፡

ጠቀሜታ አላት። በዚህ ጥናት ትኩረት ሊሰጠው የሚገባው ሌላው ጉዳይ በከበሩ ንዋያቱ መካከል ጥብቅ ቁርኝት ወይም መስተጋብር ያለ መሆኑ ነው። አንዱ ከሌላው ጋር ተጣምረው የሚያዙ ወይም አገልግሎት የሚሰጡ ናቸው። ለምሳሌ ጫጩ ያላት አንዲት እንስት በከበራ ላይ ስትገኝ ጨሌ እና ሲንቄን ጨምሮ እንደ ከበራው ዓይነት አኮሌ³¹፣ ጋዮ³²፣ ጋዲ³³፣ ጡንጦ³⁴፣ ቀቤ³⁵፣ ጨጫ³⁶፣ እሬቻ³⁷ የመሳሰሉትን በተጓዳኝ ልትይዝ

³¹ አኮሌ (Okolee) በስንደዶ እና በሰበዝ የሚሰፋ ሲሆን፣ ማንጠልጠያው በተለፋ ቆዳ - ነት በባህላዊ አስራር የሚዘጋጅ የሴቶች የወግ ዕቃ ነው። አሰራሩም በዛጎል ያጌጠ ነው። ለውተት ማለቢያ፣ ለዲባዩ (Dhibaaayuu) የፀሎት እና የማሥጋና ስነስርዓት ወተት ይዞ ለመገኘት ያገለግላል (ወ/ሮ መሣይ ግርማ፣ 02/02/2012 ዓ.ም ኡዴ - ገርቢቻ፣ ወ/ሮ ማቲሌ ቦንሳ፣ 27/06/2011 ዓ.ም ጎራ ለማን)።

³² ጋዮ ልክ እንደ ጡንጦ ከስሩ ቅል፣ ከላይ ደግሞ ከላላ በሚባል የሀረግ ዓይነት በስንደዶ እና በሰበዝ የሚሰፋ ነው። የቅርፅና የመጠን ልዩነት ቢኖራቸውም፣ “ቀቤ/ Qabee” ከተሰኘው ባህላዊ የውተት መያዣ ጋር ይመሳሰላሉ።

³³ “ጋዲ ላም በምትታለብበት ጊዜ ወዲያና ወዲህ እንዳትል በእግሯ ላይ የሚታሰር ጠፈር ነው” (የኢ.ቋ.ጥ.ማ፣ 1993 ዓ.ም፣518)። በቱለማ ገዳ ሥርዓት ህግ የተደነገገለት ከእናቱ ቦኩ ያለው ጋዲ (Gaadii Seeraa) የተለየ ወግና ደንብ አለው (ወ/ሮ ማቲሌ ቦንሳ፣ 27/06/2011 ዓ.ም ጎራ ለማን)።

³⁴ ጡንጦ (Xuunxoo) የተሰኘው ባህላዊ ቁስ የሚሰራው ከቅል፣ ከስንደዶ፣ ከሰበዝ እና ከተለፋ ቆዳ ሲሆን፣ ሙያው ባላት ሴት ዛጎል እና ጨሌ ይጌጥበታል። ወተት ይጠጣበታል። ልክ እንደ አኮሌ ሁሉ በከበራ ወቅት ሴቶች ከታች ባለው ቅል ወተት፣ በክዳኑ ለጋ ቅቤ (Dhalee) ይይዙበታል። በተመሳሳይ አጠራር “xuunxoo/ጡጦ” ይባላል (አቶ ሀዋሽ ከተቦ፣ 25 16/2011 ዓ.ም ዓለምጤና)።

³⁵ ቀቤ (Qabee) የታችኛው አካል ከቅል፣ የላይኛው አካል ከዳን ከስንደዶ እና ከሰበዝ የሚሰራ ሲሆን ክዳን እና የቆዳ ማንጠልጠያ አበጅተውለት ወተትና ሙዳ (ለጋ ቅቤ-ቅብዓ ቅቤ) ይይዙበታል (ወ/ሮ መሣይ ግርማ፣ 02/02/2012 ዓ.ም ኡዴ - ገርቢቻ)

³⁶ ጨጫ (Ciicoo) ጥሩ ቅርፅና ውበት ካለው ቅል፣ ክዳኑ ደግሞ ልክ እንደ ቀቤ በስንደዶ እና ሰበዝ ተሰርቶለት ለውተት፣ ለበዓላት እና ከበራዎች የሚዘጋጅ ምርጥ እና ልዩ ባህላዊ ምግብ (Dhangaa) መያዣነት ያገለግላል። በሌላ በኩል ጨጫ የታችኛው አካል ከቅል፣ ከስንደዶ እና ሰበዝ እንደሚሰራ ሁሉ ከሸክላም ይሰራል። “ጨጫ ሀድ” ሲንቄዎች እና የተዳሩ (ያገቡ) ሴቶች የሚይዙት ሲሆን ይልቁንም ደግሞ “Ciicoo gurraatti/ ጥቁሯ ጨጫ” በአገልግሎቷ እና በቅርስነቷ በቱለማ አሮሞዎች ዘንድ ትልቅ ክብር ይሰጣታል። በቱለማ ምርቃትም ትጠቀሳለች። (ወ/ሪት ኩሜ ተሸመ፣ 06/12/2010 ዓ.ም በሽፍቱ፣ ወ/ሮ መሣይ ግርማ፣ 02/02/2012 ዓ.ም ኡዴ - ገርቢቻ)።

³⁷ እሬቻ በዚህ አገባብ ለዋቃ (ለአምላክ) ምስጋና የሚቀርብ ለምላም ሣር ማለት ነው። አባሪ አራትን ይመለከቷል። በሁለተኛው ትርጉሙ በዚህ ለምላም ሣር አማካኝነት ለዋቃ (አምላክ) የሚቀርብ ምስጋና፣ ውዳሴ እንዲሁም ገበበረከት... ሊባል ይችላል።

ፎቶ 7. ሀይ' ሲንቄዎች - ሲንቄ፣ አኮሌ፣ አሬቻ እና ጨጫ ይዘው በአሬቻ በዓል ላይ ቢሾፍቱ- 25/01/2012 ዓ.ም

ትችላለች። ጠቀሜታቸውም ጎልቶ የሚታየው በከበራ ወቅት ነው። ከአሬቻ ጋር የተያያዘው ተከታዩ ምስል ጥሩ ምሳሌ ነው።

በዚህ መጣጥፍ በተናጥልም ሆነ በጋራ የተገለፁት የከበሩ ንዋያት፡- ጫጩ፣ ጨጫ፣ ሲንቄ፣ አኮሌ፣ ጋዲ፣ ጨጫ፣ ቀቤ፣ ጡንጦ፣ ጋዮ ናቸው። ቀጣዩ ርዕስ እንዚህ የከበሩ ንዋት ለጥናቱ መመልከቻነት ከዋሉት ፅንሰ ሃሳባዊ እና ንድፈ ሃሳባዊ ዕይታ ጋር ያላቸውን ቁርኝት ያብራራል።

5. የውጤት ማብራሪያ

ትዕምርት እና ምልክት ግባቸው ከአንድ ወይም ከዚያ በላይ ሃሳቦችን በመግለፅ ኅብረተሰቡን እርስ በርስ ማግባባት ስለመሆኑ በክለሳ ድርሳናት ተገልጿል። የጥናቱን ትንታኔም ህዝቡ ለከበሩ ንዋያቱ በሚሰጠው ማህበራዊ ፍቺ ላይ በመንተራስ ለማቅረብ ተችሏል።

በዚህ መሠረት ጫጩ የዋቄፊና እምነት፣ የገዳ ሥርዓት ከበራ እና የጉማ ዕርቅ መተግበሪያ (ማስፈፀሚያ) ነው። ይህም በገዳ ሥርዓት ህግ ብሎም በማህበረሰቡ ተፈጥሯዊ እና ማህበራዊ ደንብ (Safuu) እውቅና የተሰጠው ሲሆን ጫጩ ከነዛጎሉ የእንስትነት ትዕምርት/ ምልክት ነው። ጨጫም እንዲሁ የእንስትነት፣ የወላድነት፣ የመራባት፣ የመብዛት እና የትውልድ ሐረግ ቀጣይነት ትዕምርት ነው። የአቴቴ ጨጫን ያደረገች ሴት በቅርብ ርቀት ስትታይ የተዳረች ወይም ያገባች ሴት መሆኗ ይታወቃል። እናም የጋብቻ ምልክት ነው። በሁለተኛ ደረጃ ደግሞ እንስቷ የአቴቴ ስነስርዓት ክዋኔ - “ፈጫሳ/ Faccaasaa” የከወነች መሆኗን ያመለክታል፤ ስለዚህ የመንፈሳዊነት እና የከበራ ምልክት ነው። ጨጫ ዱብሮ ደግሞ የልጅገረድነት፣ የድንግልና ትዕምርት ነው፤ ጨጫ ለእንስቷ ጌጥም ነው፤ ውብቷም ነው። በጥናቱ ውስጥ ከቀረበው ገለፃ ለመረዳት የሚቻለው ስንቁም

በተመሳሳይ የእንስትነት፣ ያገባች ሴት ትዕምርት ናት። ከቀረበው ትንታኔ አንጻር በተሰጣት ክብርና ኃይል መሠረት ጠብን፣ ግጭትን፣ ጦርነትን የማብረድ እና የማስቆም ሚና አላት። በዚህ አግባብ በገዳ ሥርዓት ውስጥ ሴቶች ያላቸውን ክብር፣ ሥልጣን፣ ኃይል (Power)፣ ተደማጭት፣ ወሳኝነት፣ እውነተኛነት እና ፍትሐዊነት፣ ሰላማዊነት እና የሰላም ግንባታ ድርሻ፣ ሃሳብን በነፃነት ማንሸራሸር እና የጾታ እኩልነት በሲንቄ ትዕምርታዊነት ይገለጻል። በባህሉ መሠረት ይህ አይነቱ የእንስትነቷ ሚና ከሲንቄ ጋር የማይነጣጠሉ ናቸው።

የሲንቄ ክብር የሚመነጨው፣ ዓለማዊ እና መንፈሳዊ ትርጉም የሚሰጠው የሲንቄው ዘንግ ያልተጣመመ እና ቀጥ ያለ (ቀጥተኛ) ከመሆኑ የተነሣ ነው። ቀጥተኝነት ያልተደበቀ እና ያልተሰወረ ደባ (ጥመትን፣ ክፋትን) የሌለው፣ ግልፅነትን፣ እውነትን፣ ሀቀኝነትን፣ ትክክለኛነትን፣ አለማዳላትን፣ ፍትሐዊነትን ይወክላል (ወይዘሪት ኩሜ ተሾመ፣ 26/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ፤ አቶ ሸን ኮርቤ፣ 10/12/2011 ዓ.ም አዲላላ)። እንዲሁም መሆኑ የሲንቄን የክብር አምሳልነት፣ የባህሪ ተምሳሌትነትን ያሳያል። በጥናቱ ክለሳ ድርሳን እንደተገለጸው እንዲሁም በፎቶግራፍ ቁጥር 7 እንደታየው ትዕምርቶቹ እና ምልክቶቹ ህይወት የሚኖራቸው፣ ጠቀሜታቸውም ይበልጡን የሚታወቀው በከበራ ውስጥ ነው። ይኸውም የሥርዓተ ከበራን ወሳኝነት የሚያሳይ ሲሆን ለዚህም የገዳ ጉዞ (Godaansa Gadaa)፣ የአሬቻ በዓል እና ልዩ ልዩ የክብር በዓላት ከበራዎች ይጠቀሳሉ። ይህ ዓይነቱ የከበራ አጋጣሚ በተሳታፊዎቹ መካከል መቀራረብ እና ትውውቅ፣ መተሳሰብ እና አብሮነትን፣ ህብረትን እና የዓላማ አንድነትን ብሎም እስከ መተጫጨት እና በጋብቻ መጣመርን የሚፈጥሩ ናቸው።

የከበሩ ንዋያቱን አጠቃቀም የተመለከተው ትንታኔም የወንድ እና ሴት እኩልነትን የሚያሳይ ነው። በዋቅፊናም ሆነ በገዳ ከበራ ላይ ወንድ ቦኩ፣ ወደቻ፣ ከለቻ... ይዞ ሲገኝ ሴቷም ጫጩ፣ ጩሴ፣ ሲንቄ ይዞ መገኘቷ በእኩል ዓይን የመታየታቸው ወይም የእኩልነታቸው ማሳያ ነው። ከትዕምርቶቹም አቻዊነት አንጻር ለምሳሌ ከለቻ እና ጫጩ ጎን ለጎን የሚታዩ፣ አንዱ ከሌላው ጋር በአንድነት የሚገኙ ናቸው። “ከለቻ ባለበት ሁሉ የጫጩ መኖር የግድ ነው እንደዚሁም በባህል እና ወግ ስነስርዓት እና አከባቢ ውስጥ የሚታይ ነው። አባወራ (ባል) ከለቻውን ይዞ ሲወጣ ባለቤቱ እንዲሁ ጫጩ በመያዝ ትወጣለች” (የአሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 2000ዓ.ም፡ 232)። በዚህም ምክንያት ከለቻ የወንዶችን ክብር፣ ጫጩ ደግሞ የሴቶችን ክብር ይወክላሉ። በተመሳሳይ ቦኩ የአባ ቦኩ በትረ ሥልጣን የሆነውን ያህል፣ ሲንቄም የሀደ፣ ሲንቄ በትረ ሥልጣን ናት።

በተመሳሳይ ከለቻ በገዳ ሥርዓትም ሆነ በዋቅፊና እምነት ውስጥ ከለቻ ያለውን ክብር ሁሉ ጫጩም አለው። ይኸውም የወንድ እና የሴት መብት ብሎም የከበሩ ንዋያቱ ክብር በእኩል ሚዛን ላይ የተቀመጠ መሆኑን የሚያስገነዝብ ይሆናል። በመሆኑም ሴቶች በገዳ ሥርዓት³⁸ ውስጥ ከሥርዓተ ጾታ አንጻር ፍትህን በመጠየቅ እንዲሁም ፍትህን በማስፈን ረገድ ጉልህ ድርሻ እንዳላቸው መረዳት ይቻላል።

³⁸ በገዳ ሥርዓት ውስጥ የሴቶች መብት እና እኩልነት የተከበረ ቢሆንም በኅብረተሰቡ ዘንድ ስለ ሴቶች ያለው ነባር እና የቆየ አመለካከት ሙሉ በሙሉ ተቀርፏል ለማለት ግን አያስደፍርም።

በቱላማ አሮሞ ገዳ ሥርዓት እንስትነትን የሚገልፁ የክበሩ ንዋያት - ገናናው & ታደሰ

በቀረበው ገለጻ መሠረት ለጥናቱ መመልከቻነት የዋሉት ፅንሰ ሃሳባዊ እና ንድፈ ሃሳባዊ ማዕቀፎች የክበሩ ንዋያቱን ምንነት እና ትዕምርታዊ ፍቺ ለማሳየት ወሳኝ መሆናቸውን ነው። እነዚህ የክበሩ ንዋያት የሀገር በቀል እውቀት ውጤት ናቸው፤ የሚሰሩትም በሀገር በቀል እውቀት እና ልማድ ነው። ፡ ስለሆነም የህዝቡ እውቀት፣ ጥበብ እና ክሂሎት፣ የዓለም አተያይ መግለጫ ናቸው። በጥቅሉ ሲታይ በገዳ ሥርዓት ውስጥ ትልቅ ክብር የሚሰጣቸው እነዚህ እንስትነትን የሚያመለክቱት የክበሩ ንዋያት ባላቸው ትዕምርታዊ ፍቺ የሴቶችን ማህበራዊ ደረጃ እና ሚና፣ ክብር፣ ተቀባይነት እና ተደማጭነትን መሠረት ያደረጉ ናቸው። ከትዕምርታዊ ፍቺ አንጻር ደግሞ እንስትነትን እና መራባትን የሚገልፁ ሲሆን ዕርቅ ለመፈፀም እና ግጭቶችን ለማስወገድ ጉልህ ድርሻ ያላቸው መሆኑን የጥናቱ ውጤት ያሳያል።

ማጠቃለያ

ይህ ጥናት በቱላማ አሮሞ ገዳ ሥርዓት ውስጥ እንስትነትን በተመለከቱ የክበሩ ንዋያት ላይ ትኩረት በማድረግ የቀረበ ነው። የጥናቱን ዓላማ ከግብ ለማድረስ ትዕምርት፣ ምልክት፣ ሀገር በቀል እውቀት፣ ሥርዓተ ከበራ የተሰኙ ፅንሰ ሃሳባዊ እና ንድፈ ሃሳባዊ ማዕቀፎች እንዲሁም ምልክታ፣ ቃለመጠይቅ እና ተተኳሪ የቡድን ውይይት ስነዘዴዎች አገልግለዋል። እነዚህ የህዝቡን ቁሳዊ እና መንፈሳዊ ሀብቶች የሚገልፁ ናቸው። የሥርዓተ ይታ እሳቤንም አካተው ይዘዋል።

ሰላም እና ዕርቅን ለመፍጠር፣ ግጭት እና ጦርነትን ለማስቀረት፣ ቤተሰባዊ እና ማኅበራዊ ደህንነትን ለማረጋገጥ፣ ማኅበራዊ ቀውሶችን ለመቀነስ ጉልህ ድርሻ እንዳላቸውም ጥናቱ ያመለክታል። ለዚህም እውነታ በጥናቱ ውስጥ የተተነተኑት ትዕምርቶች ጫጩ፣ ጨሌ፣ ሲንቄ የሚጠቀሱ ናቸው። ፡ በተጓዳኝ የቀረቡት እንደ አኮሌ እና ጨጮ የመሳሰሉት የእንስቷን ባለሙያነት እና የዕደ ጥበብ ችሎታ የሚያሳዩ፣ የቱላማን ባህል እና ትውፊት የሚገልፁ ናቸው። ከዚህ አንጻር በዚህ ጥናት ውስጥ የተካተቱት እና የሀገር በቀል ዕውቀት ውጤት የሆኑት የክበሩ ንዋያት ለሥርዓተ ይታ ግንዛቤ መዳበርም ሆነ ለሴቶች መብት መከበር እንዲሁም ለሰላም መስፈን የራሳቸው ትልቅ ሚና አላቸው። ፡ ለሀገሪቱ ዘላቂ ሰላም የሚበጁ አሰራሮችንም በውስጣቸው የያዙ ስለመሆናቸው መመስከር ይቻላል። የገዳ ሥርዓት እና የዋቄፈና እምነት ከነዚህ የክበሩ ንዋያት ጋር ጥብቅ ቁርኝት ያላቸው ስለመሆኑም የጥናቱ ማጠቃለያ ይጠቁማል።

ይሁንታ

የዚህ ጥናት ውጤት እንደሚያሳየው በትንታኔው አፅንዖት የተሰጣቸው ጫጩ፣ ጨሌ፣ ሲንቄ የመሳሰሉት የክበሩ ንዋያት / Ulfaaale የሴቷን ክብር፣ ማህበራዊ ተቀባይነት እና ተደማጭነት ከፍ የሚያደርጉ ናቸው። ለሴቶች መብት መከበርም ሆነ ለሰላም ግንባታ የበኩላቸውን ጉልህ አስተዋፅዖ አላቸው። ስለሆነም የሚከተሉት ሃሳቦች በምክረ ሃሳብ ደረጃ የጥናቱ ይሁንታ አካል ሆነው እንደሚከተለው ቀርበዋል፡-

- 1. በሴቶች ጉዳይ ዙሪያ የሚሰሩ መንግሥታዊ እና መንግሥታዊ ያልሆኑ ድርጅቶች የትዕምርቶቹን ፍቺ፣ ማህበራዊ ህጎች እና እሴቶች በማጥናት፣ ባህላዊውን አካሄድ ከዘመናዊው አሰራር ጋር በማዛመድ፣ በማዋሃድ፣ በማጎልበት፣ በማስተዋወቅ ተግባራዊ

ቢያደርጉ የሥርዓተ ጾታ እኩልነትን እና የሴቶችን ተጠቃሚነት ለማስፈን የሚያደርጉት ጥረታቸው ፍሬ ሊያፈራ፣ ተጨባጭ ውጤትም ሊያስገኝ ይችላል።

2. ከዚህ አንጻር ከቅርብ ጊዜ ወዲህ እየተስፋፋ ከመጣው ዘመናዊነትን እና የፋሽን መከተል አዝማሚያ የእንስትነት ትዕምርት የሆነውን ዛጎል (Eeella) ወንዶች ከተለያዩ አልባሳት ጋር በማሰራት ሲያጌጡበት ይስተዋላል። ጨጮ እና ሲንቄን መያዝ የማይገባቸው ያልተዳሩ ትናንሽ ታዳጊ ህፃናት እና ወጣቶች ሲጠቀሙ ይስተዋላል። ስለሆነም ይህ አይነቱ የፋሽን አጠቃቀም ባህላዊ ይዘቱን እንዳይለቅ ጥንቃቄ ማድረግ፣ ነባሩ ባህል እንደተጠበቀ እንዲዘልቅ ትኩረት መስጠት የግድ ይላል። የከበሩ ንዋያቱ ከአያት ቅድመ አያት በውርስ እና በቅርስነት ተላልፈው የመጡ ስለሆኑ ትውፊታዊነታቸው ሳይለወጥ እንዲዘልቁም ጉዳዩ በቀጥታ የሚመለከታቸው ሀደ' ሲንቄዎች፣ አባ ገዳዎች እና የባህል እና ቱሪዝም ባለሙያዎች ተገቢውን ትምህርት መስጠት አለባቸው። እነዚህ የከበሩ ንዋያት ባህላዊ ይዘታቸው ሳይቀየር ተመዝግበው እንዲቀመጡ እና ለቀጣዩ ትውልድ እንዲተላለፉም እራሱን የቻለ ሙዚየም ቢዘጋጅላቸው ለትምህርታዊ አገልግሎትም ሆነ ለገቢ ምንጭ ማስገኛ ሊውሉ ስለሚችሉ የተጠቀሱት አካላት ሊያስቡበት ይገባል። አዲሱ ትውልድም አያት ቅድመ አያቶቹ ትተውለት ያለፉትን የከበሩ ንዋያት፣ ትውፊት፣ ስነምግባር የከበሩ ስነስርዓት... አተገባበር ሳይሸራረፍ መጠቀም እና ማስቀጠል ይጠበቅበታል።

3. በሀገራችን የዓለም ዓቀፍ ሴቶች ቀን ማርች 8 በየዓመቱ ይከበራል። ነገር ግን ዓለም ዓቀፋዊው እሳቤ በተማሩ ጥቂት ልሂቃን ሴቶች ዘንድ እንጂ በገጠራቷ ሴት ዘንድ ብዙም የሰረጸ አይመስልም። በገጠርም ብቻ ሳይሆን በከተማም ቢሆን ከጎብረተሰቡ ጋር ይልቁንም ፊደል ካልቆጠረችላት ሴት ዘንድ እምብዛም የተዋሃደ፣ ተገቢውን ግንዛቤ ያላገኘ መሆኑን መረዳት ይቻላል። ስለሆነም ለአብዛኛዎቹ ሴቶች እንግዳ የሚሆነውን በዓል በተለይም በክልሉ ደረጃ “የሲንቄ በዓል” ብሎ በመሰየም ማክበር ይቻላል። ለዚህ ደግሞ መነሻ የሚሆን ልምድም አለ። ለምሳሌ በምሥራቅ ሸዋ ቦሰት ወረዳ የሲንቄ በዓል ሲከበር በመስክ በነበረን ቆይታ ተመልክተናል። ይህን ተሞክሮ ወደ ክልል ዓቀፍ ደረጃ መውሰድ ይቻላል። የሲንቄ ዓመታዊ በዓል ቢከበር ስለሲንቄ ምንነት፣ ስለ ሴቶች መብት እና እኩልነት በሀገርኛው አመለካከት ላይ ተመስርቶ ለመወያየትም ሆነ ጥሩ ግንዛቤ ለመፍጠር ያስችላል የሚል እምነት አለን። ከሥርዓተ ጾታ በተጓዳኝ የህዝቡንም አብሮ በሰላም የመኖር፣ የመከባበር እና የመደማመጥ ነባር እሴቶችን መጠበቅ፣ መንከባከብ፣ ማበልፀግ እና መጠቀም ወሳኝ የሆነበት ምዕራፍ ላይ የደረሰንበት ጊዜ በመሆኑ የሴቶች ጉዳይ የሚመለከታቸው ተቋማትም ሆኑ መንግሥት በሙሉ ለጉዳዩ ትኩረት ሊሰጡ ይገባል።

ዋቢዎች

ሕይወት ኢትዮጵያ (2008 ዓ.ም.)። የታዊነት እና ስነ-ተዋልዶ ጤና። አዲስ አበባ፣ Chora Printing Press.

ሙሉ-ጌታ ነጋሣ (1997 ዓ.ም.)። “በአደአ ሊበን ወረዳ የአሮሞ ሴረገማ ከግጭት አፈታት አንጻር”። ለሁለተኛ ዲግሪ ማሟያ የቀረበ፣ የኢትዮጵያ ቋንቋዎች ሥነጽሁፍና ፎክሎር ትምህርት ክፍል፣ አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፣ (ያልታተመ)።

ሰለሞን ተሾመ (2007 ዓ.ም.)። ፎክሎር፣ ምንነቱና የጥናቱ የትኩረት አቅጣጫ። አዲስ አበባ፣ ፋር ኢስት ኃላ/የተ/የግ/ማህበር።

ቀነዓ ለሚ (2010 ዓ.ም.)። የአሮሞ ሚቶሎጂ ይዘታዊ ትንተና። አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፣ ለአማርኛ ቋንቋ ሥነጽሁፍና ፎክሎር ትምህርት ክፍል የቀረበ፣ አካዩ፣ ለዶክትሬት ድግሪ ማሟያ (ያልታተመ)።

ብሩ ጸጋዬ (2008 ዓ.ም.)። የሥልጣኔ አፍሪካዊ ምንጭና በተረት መጋረጃዎች የተደበቁ እውነቶች። ኢትዮጵያ፣ አዳማ ድር ማተሚያ ቤት።

ታቦር ዋሚ (2007 ዓ.ም.)። የውገና ድርሰቶችና የታሪክ እውነቶች (ሦስተኛ እትም)። አዲስ አበባ፣ አርቲስቲክ ማተሚያ ቤት።

እሸቱ ኢረና (2001 ዓ.ም.)። የአሮሞ ታሪክ። አዲስ አበባ፣ ንግድ ማተሚያ ቤት።

የኔዓለም አረዶ (2000 ዓ.ም.)። “የአርሲ ሴቶች አልባሳትና ጌጣጌጥ ጥናት (በኮከሳና ገደብ ሀሰሳ ወረዳዎች)”። ፡ የማስተርስ ዲግሪ ክፍል ማሟያ ጥናት፣ የኢትዮጵያ ቋንቋዎችና ስነጽሁፍ ክፍል ትምህርት፣ አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ (ያልታተመ)።

የኢትዮጵያ ቋንቋዎች ጥናትና ምርምር ማዕከል (1993 ዓ.ም.)። አማርኛ መዝገበ ቃላት። አዲስ አበባ፣ አርቲስቲክ ማተሚያ ቤት።

የአሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ። (1998 ዓ.ም.)። የአሮሞ ታሪክ እስከ አሥራ ስድስተኛው መቶ ክፍለ ዘመን። ፡ ሁለተኛ እትም፣ ፊንፊኔ፣ ብርሃንና ሰላም ማተሚያ ቤት።

_____ (2000 ዓ.ም.)። በገዳ ሥርዓት የቱለማ አሮሞ ፖለቲካ። የመጀመሪያ እትም፣ ፊንፊኔ፣ ብርሃንና ሰላም ማተሚያ ቤት።

ያለው እንዳወቀ (2006 ዓ.ም.)። የምርምር መሠረታዊ መርሆዎችና አተገባበር (3ኛ እትም)። አዲስ አበባ፣ ተፈራ ስዩም ማተሚያ ቤት።

ገናናው ከተማ (2014 ዓ.ም.)። “የቱለማ አሮሞ ገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊ እና ሰው-ሰራሽ የክበሩ ንዋያት ትዕምርታዊ ጥናት”። አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፣ የኢትዮጵያ ቋንቋዎች ሥነጽሁፍና ፎክሎር ትምህርት ክፍል፣ በፎክሎር ለዶክትሬት ዲግሪ ማሟያ የተዘጋጀ፣ ያልታተመ።

ጥላሁን ተሊላ (2007 ዓ.ም.)። “የቱለማ አሮሞ “መርሃ” ወቅቶች ፎክሎር አውዳዊ ጥናት”። ያልታተመ፤ ለፎክሎር የፒ.ኤች.ዲ. ማሟያ የቀረበ ጥናት፣ ሂዩማኒቲስ፣ ቋንቋዎች ጥናት፣ ጆርጅሲያምና ኮሚኒኬሽን ኮሌጅ፣ ለፒ.ኤች.ዲ ማሟያ ለአማርኛ ቋንቋ፣ ስነ-ጽሁፍና ፎክሎር ክፍል ትምህርት፣ ድህረ ምረቃ መርሐ ግብር የቀረበ፣ አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ።

ፈቃድ አዘዘ (1991ዓ.ም):: የሥነ-ቃል መመሪያ:: ኡዲስ አበባ፣ ኢንተርናሽናል ጀርመናዊ የጎልማሶች ትምህርት መረዳኛ ተቋም::

Blaxter Loraine. Hughes, Christina. Tight, Malcolm. (2006). How to Research. (Third edition) England, Open University press.

Bloor M. and Wood F. (2006). Key Words in Qualitative Method. London, SAGE publications.

Bruce S. and Yearley S (2006). The Sage Dictionary of Sociology. London, SAGE Publications.

Bruchac, Margaret M. (2014). Indigenous Knowledge and Traditiona Knowledge. United States, University of Pennsylvania.

Charon, Joel M (1989). Symbolic interactionism. New Jersey, prentice hall.

Danesi, Marcel (2004). Messages, Sings, and Meanings; A Basic Textbook in Semiotics and Communication Theory (3edi). Toronto, Canadian Scholars Press.

Diribii Damissee (2016). Ilaalcha Oromoo: Barroo Aadaa, Seena fi Amantaa Oromoo. Finfinnee.Saabaa publishing.

Dorson, M Richard (1972). Folklore and Folklife: An Introduction. Published by University of Chicago Press.

Ganaanaawu, Katamaa (2004). Qajeelfama Afoola Oromoo. Finfinnee. (Kan hin maxxanfamne).

Hooks, Bell (2015). Feminism is for everybody; Passionate politics. South End Press.

Hornbay AS. (2010). Oxford Advanced Learner's Dictionary. New York, Oxford University Press.

Jemila Adem (2014).“Women and Indigenious Conflict Resolution Institutions in Oromiya: Experience from Siinqee of the Wayyu Shanan Arsi Oromo in Adami Tullu Jiddu Kombolcha District of the Oromia National Regional State”.Addis Ababa University, College of Social Sciences.M.A Thisis.

Kuwee Kumsa (1997). “The Siiqqee Institution of Oromo Women”in Journal of Oromo Studies, vol. 4, Nos, Land 2, pp115-152.

- Mack, Natasha. Woodsong Cynthia. Macqueen Kathleen M. Guest Greg. Namey Emily. (2005). *Qualitative Research Methods: A Data Collector's Field Guide*. USA, Family Health International (FHI).
- Mertens, Donna M. (2015). *Research and Evaluation in Education and Psychology*. (4th Edition) United States of America, SAGE publications.
- Schechner, Richard (2015). *Ritual and Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tadesse Tamrat (1972). *Church and State in Ethiopia 1270-1527*. Oxford.
- The World Bank (1998). *Indigenous Knowledge Definitions: Concepts and Applications*.
- UNEP (2008). *Indigenous Knowledge in Disaster Management in Africa*. Kenya.
- Walliman, Nicholas (2006). *Social Research Methods*. London, Sage Publications.